

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**AFRİKALI ALİMLERİN ARAP DİLİ VE İSLAM KÜLTÜRÜNÜ YAYMA
ÇABALARI (MALİ CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS

Hamidou GARY

TEMMUZ-2025

GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**AFRİKALI ALİMLERİN ARAP DİLİ VE İSLAM KÜLTÜRÜNÜ YAYMA
ÇABALARI (MALİ CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ)**

**THE EFFORTS OF AFRICAN SCHOLARS IN SPREADING THE ARABIC
LANGUAGE AND ISLAMIC CULTURE THE CASE OF
THE REPUBLIC OF MALI**

YÜKSEK LİSANS

Hamidou GARY

**TEMMUZ-2025
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**AFRİKALI ALİMLERİN ARAP DİLİ VE İSLAM KÜLTÜRÜNÜ YAYMA
ÇABALARI (MALİ CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ)**

**THE EFFORTS OF AFRICAN SCHOLARS IN SPREADING THE ARABIC
LANGUAGE AND ISLAMIC CULTURE THE CASE OF
THE REPUBLIC OF MALI**

YÜKSEK LİSANS

Hamidou GARY

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali ABDULVAHİTOĞLU

**TEMMUZ-2025
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Afrikanlı Alimlerin Arap Dili ve İslam Kültürünü Yayma Çabaları (Mali Cumhuriyeti Örneği)**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğum intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kısıtlara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

11/07/2025

Hamidou GARY

TEŞEKKÜR

Elinizdeki bu çalışma, Afrika kıtasının ilim ve irfan yolundaki derin katkılarını yeniden hatırlatmayı ve özellikle Mali Cumhuriyeti örneğinde, Arapça dili ve İslam kültürünün yerli âlimler eliyle nasıl yayıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu tez, sadece tarihî bir arka plan sunmakla kalmayıp aynı zamanda Afrika'nın kendi içinde geliştirdiği özgün ilim geleneğini anlamaya yönelik bir çabadır.

Araştırma sürecinde, Mali'nin farklı bölgelerindeki ilmî faaliyetler, medreseler, el yazmaları, sözlü kültür geleneği ve yerli âlimlerin hayatları titizlikle incelenmiş; geçmişten günümüze Arapça eğitiminin ve İslamî kültürün seyri takip edilmiştir. Bu süreçte klasik kaynaklardan modern araştırmalara, saha verilerinden arşiv belgelerine kadar pek çok kaynağa başvurulmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkı sunan pek çok isme teşekkür etmek bir borçtur. Öncelikle tez danışmanım **Dr. Öğr. Üyesi ALİ ABDULVAHİTOĞLU** na yol gösterici yaklaşımı, sabrı ve yapıcı eleştirileri için şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca sahadaki bilgi paylaşımı ve belgeler konusunda desteklerini esirgemeyen Mali'deki yerel âlimlere, medrese yöneticilerine ve akademisyen dostlara da teşekkür ederim.

Son olarak bu çalışmayı, ilmin evrenselliğine inanan ve sömürgecilik sonrası dönemde dahi ilimle direnen tüm Afrikalı âlimlerin aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Hamidou GARY
GÜMÜŞHANE – 2025

ÖZET

Bu çalışma, Afrika kıtasında Arap dilinin ve İslam kültürünün yayılım sürecinde yerel âlimlerin üstlendiği mühim rolü, Mali Cumhuriyeti örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. İslamiyet'in kıtaya nüfuzu genellikle Arap tüccarlar ve Sufi tarikatları aracılığıyla gerçekleşse de, bu dinin kök salmasında en büyük etken, yerli âlimlerin ilmî, pedagojik ve kültürel alandaki yoğun çabaları olmuştur. Mali örneği, bilhassa tarihi Timbuktu şehri ve köklü ilmî geleneğiyle, Arapçanın bir ilim ve kültür dili olarak içselleştirilmesinde dikkate şayan bir model teşkil etmektedir. Tez, öncelikle Afrika'da Arap dilinin tarihsel gelişimini ve İslam kültürünün kıtaya yayılma dinamiklerini ele almaktadır. Arapça, sadece dinî ibadetin dili olmakla kalmamış, aynı zamanda medrese eğitiminin, ilmî telifatın ve halkın irşadının temel vasıtası haline gelmiştir. Özellikle Sahra Altı Afrika'da, Arapça yeterliliği İslamî kimliğin mümtaz göstergelerinden biri sayılmış, birçok yerel dil Arap harfleriyle yazıya geçirilmiştir. Mali bağlamındaki değerlendirmelerde, bölgede İslam'ın yayılma sürecinde öncü roller üstlenen Şeyh Ahmed Baba ve Yakup Dukure gibi mümtaz şahsiyetlere ve Sankore Üniversitesi gibi ilmî merkezlere özel bir önem atfedilmektedir. Fransız sömürgeciliği döneminde baskı altına alınmaya çalışılan Arapça, bağımsızlık sonrası yeniden itibar görmüş ve günümüzde de İslamî kimliğin temel unsurlarından biri olarak öğretilmeye devam etmektedir. Çalışma, Afrikalı âlimlerin yazılı ve sözlü kültürdeki katkılarını da kapsamaktadır. Arapça hutbeler, kasideler, hem halkın bilinçlenmesine hem de İslamî değerlerin canlı tutulmasına katkıda bulunmuştur. Mali'de Arapça eğitimi, yalnızca bilgi transferine münhasır kalmamış, aynı zamanda toplumsal değerlerin ve kültürel kimliğin inşasına hizmet eden bir misyon üstlenmiştir. Netice itibarıyla bu tez, Arapçanın Afrika'da salt haricî bir dil olmanın ötesinde, yerli âlimlerin katkılarıyla içselleştirilmiş bir kimlik unsuru haline geldiğini göstermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Afrikalı âlimler, Arapça, İslam kültürü, Mali, Timbuktu.

SUMMARY

This study examines the crucial role of local scholars in the dissemination of Arabic language and Islamic culture in Africa, focusing on Mali. While Islam spread via Arab traders and Sufi orders, its deep rooting on the continent is primarily due to local scholars' intensive academic, pedagogical, and cultural efforts. Mali, with Timbuktu's profound scholarly tradition, serves as a remarkable model for Arabic's internalization as a language of science and culture. The thesis explores Arabic's historical evolution and Islam's spread, noting Arabic transcended worship to become the fundamental medium for madrasa education, scholarly writing, and public guidance. In sub-Saharan Africa, Arabic proficiency indicated Islamic identity, enriching local languages and influencing their scripts. In Mali, distinguished figures like Sheikh Aḥmad Baba al-Timbukti and Sheikh Yaqub Dukure, alongside institutions like Sankore University, played pioneering roles. Thousands of Arabic manuscripts attest to Africa's rich indigenous Islamic knowledge. Despite French colonial suppression, Arabic regained prominence post-independence and remains a fundamental element of Islamic identity in contemporary institutions. African scholars' written and oral contributions fostered public awareness and preserved Islamic values, with Arabic education constructing societal values and cultural identity. In conclusion, Arabic in Africa became an internalized identity element through local scholars' efforts. Mali's example effectively documents their role, highlighting Africa's contributions to Islamic civilization and offering significant insight into language-culture relationships and local knowledge production.

Keywords: African scholars, Arabic, Islamic culture, Mali, Timbuktu.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	XI
GİRİŞ.....	1
1. BATI AFRİKA’DA ARAP DİLİNİN VE İSLAM DİNİNİN TARİHSEL SEYRİ.....	7
1.1. Batı Afrika’ya İslamiyetin girişi.....	7
1.2. İslâm’ın Yayılmasına Etki Eden Faktörler.....	8
2.MALİ CUMHURİYETİNE HAKKINDA KISA BİLGİ	16
2.1. Mali Cumhuriyetin Tanıtımı.....	16
2.1.1. Etimolojik Köken ve Anlam Değişimleri	16
2.1.2. Yüzölçümü ve Coğrafi Konumu	17
2.1.3. İklim Özellikleri	17
2.1.4. Nüfus ve Sosyal Yapı	18
2.1.5. Yerleşik Nüfus Grupları.....	18
2.1.6. Göçer Nüfus Grupları	19
2.1.7. Dilsel Çeşitlilik ve Hâkim Diller.....	19
2.2. Mali Cumhuriyeti Tarihine Genel Bir Bakış.....	19
2.2.1. İslam Öncesi Dönem	19
2.2.2. İslam’ın Mali’ye Girişi	20
2.2.3. İmparatorluklar ve Müslüman Sultanlar Dönemi.....	21
3.MALİLİ ÂLİMLERİN ARAPÇA DİLİNİN VE İSLAM KÜLTÜRÜNÜN YAYILMASINDAKİ ROLÜ VE KATKILARI.....	25
3.1.1. Sidi Yahya et-Tâdilî (veya et-Tâdelsî) (ö. 866 H/1462 M)	25
3.1.2. Kadı Kâtip Mûsâ (ö. 923/1517).....	26
3.1.3. el-Hâc Ahmed b. Ömer (ö. 943/1537).....	27
3.1.4. Müeddeb Muhammed el-Kâberî (ö. 949/1543)	27
3.1.5. Muhammed b. Mahmud b. Ömer b. Muhammed Akıt (ö. 973 H. / 1566 M.)	29
3.1.6. Ahmed b. Muhammed b. Said (ö. 976 H. / 1569 M.).....	29

3.1.7.	Ahmed b. Mahmud Bağıyğ el-Vankarî el-Canavî et-Timbuktî (ö. 978 H. / 1571 M.)	30
3.1.8.	Ebû Abdullâh İndiğ Muhammed (el-Hafîd) (ö. 986 H. / 1579 M.)	31
3.1.9.	Muhammed Keddad el-Fûlânî (ö. 989 H. / 1581 M.)	31
3.1.10.	Fûdî b. Muhammed Sâkû (ö. 990 H. / 1582 M.)	31
3.1.11.	Ahmed b. Ahmed, Şeyh Ahmed Baba'nın Babası (ö. 991 H. / 1583 M.)	31
3.1.12.	Ebûbekir Ahmed b. Ömer Akıt (ö. 991 H. / 1583 M.)	33
3.1.13.	Muhammed b. Mahmud Bağıyğ (ö. 1002 H. / 1594 M.)	33
3.1.14.	Fakih Bab Kûr b. el-Hac Muhammed el-Emîn Kânû (ö. ?)	35
3.1.15.	Ebû Bekir el-Muhtâr (ö. ?)	35
3.1.16.	Müeddib Bekr Terâvûrî (ö. ?)	35
3.1.17.	Kadı Tarihçi Mahmud Ka't (ö. 1002 H. / 1594 M.)	36
3.1.18.	Mûr Cûr Salih (ö. ?)	36
3.1.19.	Mesir Bûba ez-Zağrânî (ö. ?)	36
3.1.20.	Ahmed b. el-İmam Saddîk (ö. 1005 H. / 1597 M.)	37
3.1.21.	Şeyh Abdurrahman b. Abdillâh es-Sa'dî (ö. ?)	37
3.1.22.	Fakih Muhammed Tall (ö. ?)	37
3.1.23.	Muhammed b. İndiğ Muhammed (ö. 1020 H. / 1612 M.)	38
3.1.24.	Şeyh Mahmud b. 'Âl (ö. 1030 H. / 1621 M.)	38
3.1.25.	Ahmed b. Muhammed el-Fûlânî el-Mâsinî (ö. 1035 H. / 1626 M.)	38
3.1.26.	Ahmed Baba et-Timbuktî (ö. 1036 H. / 1627 M.)	39
3.1.27.	el-Emîn b. Ahmed (ö. 1041 H. / 1632 M.)	41
3.1.28.	Ahmed b. İndiğ Muhammed (ö. 1045 H. / 1636 M.)	41
3.1.29.	Muhammed Baba b. Muhammed el-Emîn (ö. 1063 H. / 1653 M.)	42
3.1.30.	Sîdî el-Emîn b. el-Habîb el-Cekanî (ö. 1108 H. / 1697 M.)	43
3.1.31.	Tâlibn b. el-Kadı Sîdî el-Vâfî el-Ervânî (ö. 1180 H. / 1767 M.)	43
3.1.32.	Kadı Muhammed b. Yedâğûr (ö. 1188 H. / 1775 M.)	44
3.1.33.	Sîdî Ahmed b. Ag eş-Şeyh Ahmed b. eş-Şeyh b. Ahmâd b. Muhammed es-Sûkî (ö. 1200 H. / 1786 M.)	44
3.1.34.	Ahmed b. Humhum (ö. 1205 H. / 1791 M.)	45
3.1.35.	Kadı Memm b. İhallûn el-Kelâdî (ö. 1208 H. / 1794 M.)	45
3.1.36.	Sîdî Ahmed b. Hikk el-Kelâdî (ö. 1214 H. / 1800 M.)	46
3.1.37.	el-Hac el-Beşîr b. el-Hac Ebû Bekir (ö. 1214 H. / 1800 M.)	46
3.1.38.	Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr (ö. 1226 H. / 1811 M.)	46
3.1.39.	Şeyh Sîdî b. Muhammed b. Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr (ö. 1241 H. / 1826 M.)	49

3.1.40.	Sîdî Ahmed b. Sîdî Sâlih b. el-Vâfî (ö. ?).....	50
3.1.41.	Muhammed el-Muhtâr el-Mülakkab bi-Tebbâl (ö. ?)	50
3.1.42.	Şeyh Hamd b. Hamd Lubo, Sîkû Amadû olarak bilinir (ö. 1260 H. / 1844 M.) 50	
3.1.43.	Alfâ Nûh Tâhir (ö. 1276 H. / 1860 M.)	52
3.1.44.	Muhtâr b. Vedî'atullâh (ö. 1280 H. / 1864 M.).....	53
3.1.45.	Şeyh Sîdî Ahmed el-Bekkây (ö. 1281 H. / 1865 M.)	54
3.1.46.	Bâba Ahmed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr (ö. 1304 H. / 1887 M.).....	54
3.2.	Sömürge Döneminde Faaliyet Gösteren Bilim İnsanları (1885_1960)	55
3.2.1.	Şeyh Muhammed el-Emin Darame (ö. 1887):	55
3.2.2.	Kumi Cossi Traoré (ö. 1915):	55
3.3.	Bağımsızlıktan Sonra Faaliyet Gösteren Bilim İnsanları, Yani; (1960 Dan Günümüze Kadar.....	57
4.	SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	64
	ÖZGEÇMİŞ	70

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.y.	: Basım yeri yok
bs.	: Baskı, basım
C	: Cilt
Erişim	: Erişim Tarihi
H.	: Hicri
Haz. / haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
ö.	: Ölümü, vefat tarihi
Trc. / trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor

GİRİŞ

Arapça, İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiği dil olması itibarıyla, İslam medeniyeti dairesinde müstesna bir konuma sahiptir. Bu dil, salt beşerî bir iletişim vasıtası olmanın ötesine geçerek, İslamî ilimlerin teşkili, eğitim müesseselerinin inşası, kültürel değerlerin nesilden nesile aktarılması ve nihayetinde İslam medeniyetinin ihyası ve inşasında temel bir harç vazifesi görmüştür. Arapçanın bu merkezi ve stratejik rolü, onun nüfuz alanını yalnızca Arap coğrafyasıyla sınırlı bırakmamış, bilakis Afrika kıtasının muhtelif bölgelerinde de derin ve kalıcı izler bırakmasına neden olmuştur. Afrika kıtası, bilhassa Sahra Altı Afrika bölgesi, tarih boyunca İslam'ın nuruyla aydınlanmış ve Arapça'nın bereketli yağmurlarıyla yeşermiş bir coğrafya olmuştur. Bu bölgelerde yaşayan yerel halklar, Arapçayı sadece öğrenmek ve gündelik iletişimlerinde kullanmakla kalmamış, aynı zamanda kendi özgün kültürel zenginliklerini ve düşünce dünyalarını bu dilin imkanları aracılığıyla ifade etme becerisini de geliştirmişlerdir.

Bu minvalde, Mali Cumhuriyeti, Arapça dili ve İslam kültürü açısından son derece kıymetli ve incelenmeye değer bir örnek teşkil etmektedir. Tarihin derinliklerinden süzülerek günümüze ulaşan Timbuktu şehri ve onun bereketli çevresinde neşet eden canlı ilim halkaları, köklü medrese teşkilatları ve zengin el yazması eser geleneği, bu kadim coğrafyanın İslam'ı sadece dışarıdan gelen bir olgu olarak kabul etmekle kalmadığını, bilakis onu kendi entelektüel ve kültürel bünyesinde derinlemesine hazmederek özgün ve üretken bir ilmî gelenek inşa ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. İşte bu müstesna geleneğin kalbinde, Afrikalı yerli âlimler mümtaz bir yere sahiptir. Onlar, Arapçanın sadece dilbilgisi kurallarını ve kelime dağarcığını öğrenmekle iktifa etmemişler, bu dili en yetkin şekilde kullanarak kıymetli eserler telif etmişler, bulundukları toplulukları dinî ve dünyevi konularda aydınlatmışlar, ilim ve irfan yuvaları olan medreseler tesis etmişler, zengin şifahî kültürü yazıya geçirerek muhafaza etmişler ve İslamî kimliğin canlı bir şekilde yaşatılması için fedakârca çabalar göstermişlerdir. Bu âlimler, adeta birer köprü vazifesi görerek, Arap-İslam dünyasının engin bilgi birikimini kendi toplumlarına aktarmışlar ve aynı zamanda kendi kültürel ve düşünsel özgünlüklerini de bu yeni dil aracılığıyla ifade ederek evrensel İslam düşüncesine özgün katkılar sunmuşlardır.

Araştırmanın Amacı

Bu kapsamlı çalışmanın temel gayesi, Afrikalı âlimlerin Arapça dili ve İslam kültürünün yaygınlaşmasındaki hayati tarihsel ve kültürel rollerini, özellikle Batı Afrika'nın önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Mali Cumhuriyeti örneği üzerinden derinlemesine incelemektir. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle yerel âlimlerin Arapça'yı hangi yöntemlerle öğrendikleri ve sonraki nesillere nasıl öğrettikleri, bu dili hangi çeşitli mecra ve kurumlar (medreseler, camiler, zaviye gibi) aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırdıkları, hangi türde ve sayıda kıymetli eserler telif ettikleri ve bu faaliyetlerin yerel halk üzerindeki sosyo-kültürel ve dinî etkileri detaylı bir şekilde araştırılacaktır. Ayrıca, bu önemli tarihsel süreçte sömürgecilik gibi dışsal faktörlerin, modernleşme çabalarının ve günümüz dünyasının belirleyici unsuru olan küreselleşme olgusunun Arapça öğretimi ve İslamî kültürel miras üzerindeki muhtemel etkileri de çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınacaktır. Bu çalışma, sadece geçmişi aydınlatmakla kalmayıp, aynı zamanda günümüz Afrika'sında Arapça'nın ve İslamî kimliğin korunması ve geliştirilmesi için de önemli çıkarımlar sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, İslam kültürünün zengin tarihsel derinliği, dil eğitiminin kültürel ve toplumsal boyutları ve Afrika kıtasına yönelik akademik çalışmalar sahasında çok katmanlı bir ehemmiyet arz etmektedir:

- Afrika'daki Yerli Bilgi Üretiminin Merkeziliği: Bu çalışma, Afrika kıtasındaki entelektüel birikimi ve bilgi üretim süreçlerini okyanustan merkeze taşınması açısından hayati bir öneme sahiptir. Zira kıta, çoğu zaman dış kaynaklı perspektiflerle, yani dışarıdan ithal edilen İslam ve Arapça anlayışlarıyla ele alınmaktadır. Oysa bu araştırma, kıtanın kendi bağrından çıkan, yerel âlimlerin özgün yorumları ve çabalarıyla şekillenen kendine has bir İslamî ve kültürel kimliğe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu yaklaşım, Afrika'nın sadece bir alıcı değil, aynı zamanda aktif bir üretici ve şekillendirici olduğunu vurgulayarak mevcut literatüre yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

- Arapça'nın Afrika'daki Varlığına Katkı: Mevcut akademik literatürde Arapça'nın Afrika'daki tarihsel ve kültürel rolüne dair önemli boşluklar bulunmaktadır. Bu çalışma, özellikle Mali gibi derin ve zengin bir ilmî mirasa sahip bir ülkenin örnekliğini temel alarak bu boşluğu doldurmaya yönelik önemli bir adım teşkil etmektedir. Mali'nin yüzyıllara dayanan ilmî geleneği ve yerli âlimlerin Arapça'yı bir ilim ve kültür dili olarak benimseme ve yayma çabaları, Arapça'nın kıta üzerindeki etkisini somut verilerle ortaya koyarak bu alandaki bilgi birikimine değerli katkılar sunmaktadır.

•Sömürgecilik Sonrası Dönemde Eğitimdeki Dönüşüm: Sömürgecilik sonrası dönemde Afrika'da Arapça öğretimi ve İslamî eğitimin geçirdiği yapısal ve içeriksel dönüşümlere dair sahaya dayalı çıkarımlar sunması, bu çalışmanın pedagojik ve sosyokültürel açılardan kayda değer bir katkısıdır. Sömürge döneminin eğitim politikalarının Arapça ve İslamî ilimler üzerindeki baskısı ve bağımsızlık sonrası yeniden canlanma süreçleri, bu çalışmada yerel dinamikler ve aktörler üzerinden analiz edilerek, eğitim politikaları ve kültürel kimlik arasındaki karmaşık ilişkiye ışık tutulmaktadır. Bu analiz, günümüz Afrika'sındaki eğitim sistemlerinin şekillenmesinde etkili olan tarihsel süreçleri anlamak açısından kritik öneme sahiptir.

•Afrika'nın İslam Dünyasındaki Yeniden Konumlandırılması: Modern dönemde Afrika kıtasının İslam dünyasındaki yeri, katkıları ve potansiyeli sıklıkla göz ardı edilmektedir. Bu çalışma, Mali örneği üzerinden Afrika'nın İslam medeniyetine yaptığı özgün katkıları yeniden düşünmeye ve değerlendirmeye kapı aralamaktadır. Yerli âlimlerin ilmî mirası, Arapça'nın kıtadaki canlılığı ve İslamî eğitimin güncel durumu, Afrika'nın küresel İslam topluluğu içindeki dinamik rolünü anlamak için yeni perspektifler sunmaktadır. Bu durum, çalışmaya uluslararası düzeyde de önemli bir anlam ve değer kazandırmaktadır.

Araştırma Problemi

Bu araştırmanın temelindeki problem, aşağıdaki merkezi soruda öz bir şekilde ifade edilebilir: Batı Afrikalı yerli âlimler, özellikle Mali'nin önemli ilim ve kültür merkezlerinde, Arap dilinin ve İslam kültürünün yaygınlaşmasında ne türden roller üstlenmişlerdir ve bu yoğun çabaların günümüzdeki yansımaları ve etkileri nelerdir?

Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırma, olguları derinlemesine anlamayı ve yorumlamayı hedefleyen nitel araştırma yönteminin temel prensipleri doğrultusunda yapılandırılacaktır. Çalışmanın veri toplama sürecinde çok çeşitli kaynaklardan yararlanılacak, bu sayede konunun farklı boyutları kapsamlı bir şekilde ele alınabilecektir. Bu bağlamda, tarihî belgeler (resmi kayıtlar, vakfiyeler, seyahatnameler vb.), bölgedeki zengin ilmî mirası yansıtan el yazması eserler (tefsirler, hadis şerhleri, fıkıh metinleri, tarih ve edebiyat eserleri), etkili olmuş âlimlerin biyografileri (teracim literatürü), sözlü kültürün taşıyıcısı olan yaşlı âlimler ve kanaat önderleriyle yapılan çeşitli sözlü kaynaklar (menkıbeler, şiirler, yerel anlatılar) titizlikle bir araya getirilecektir.

Veri analiz sürecinde ise, hem klasik dönem İslamî ilimler literatürüne hem de modern dönem Afrika çalışmaları alanındaki akademik yayınlara yönelik kapsamlı bir

literatür taraması gerçekleştirilerek, elde edilen verilerin teorik bir çerçeveye oturtulması ve farklı dönemlere ait bilgilerin karşılaştırmalı analizi yapılacaktır. Araştırmada, olguları olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan betimleyici yaklaşım ile elde edilen veriler arasındaki ilişkileri ve neden-sonuç bağlarını derinlemesine irdeleyen çözümleyici yaklaşımlar eş zamanlı olarak kullanılacaktır. Tarihsel olayların ve süreçlerin evrimini anlamak için tarihsel analiz yöntemi öncelikli olarak tercih edilecekken, yazılı ve sözlü metinlerdeki anlam katmanlarını ve söylemleri açığa çıkarmak için metin çözümlemesi (içerik analizi, söylem analizi gibi) yöntemleri uygulanacaktır. Bu çok yönlü metodolojik yaklaşım, araştırma probleminin derinlemesine anlaşılmasına ve güvenilir sonuçlara ulaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Önceki Çalışmalar (Literatür Özeti)

Afrika kıtasında Arapça dilinin yayılışı ve İslamî eğitimin tarihsel gelişimi üzerine önemli sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, bölgedeki ilmî merkezlerin oluşumu, önemli âlimlerin hayatları ve eserleri, el yazması koleksiyonlarının önemi gibi konularda temel referans kaynakları teşkil etmektedir. Onlardan:

Fethi bin Ali ve Kerime Hedac. (2023). *Davru Kebâ'il el-Mândinjû fî Intişâri' l-İslâm ve neşri' es-sekafeti'l l-arabiyye fî Garbi İfrikiya mine'l-karni 14 ilâ -18 Miladi* (Bitirme ödevi Tezi). Ahmed Draia Üniversitesi, Adrar, Cezayir.

Bu çalışma, 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Batı Afrika'da Mandingo kabilelerinin İslam'ı ve Arap kültürünü yaymadaki rolünü ele almaktadır. Bu kabilelerin en önemli krallıklarına özellikle Mali İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından sonra Batı Afrika bölgesinde İslam'ın yayılma yollarına ve araçlarına odaklanmaktadır.

Serhani Muhammed es-Said. (2023). *Kabiletu Fulani ve devruha'l-ilmii fî İfrikiya ve cenûbe's-sahra beynel'-karni 18. ve 19. El-miladi*. (Bitirme Ödevi). Ahmed Draia Üniversitesi, Adrar, Cezayir.

Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllar arasında Sahraaltı Afrika'da Fulani kabilesinin bilimsel rolünü ele almaktadır. Batı Afrika'da ortaya çıkan ve yaklaşık bir yüzyıl süren, bidat ve hurafeleri reddetmek, İslam'ı yaymak, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek için çalışan en büyük İslami kabile ve krallıklardan biri olarak bu kabileye odaklanmaktadır. Çalışmada yalnız Fulani kabilesinden Afrikalı alimlerin Arap dilini ve kültürünü yaymadaki rolünü açıkça ele almaktadır.

Ahrizi Abdulkadir. (2022). *Et-ta'limu'l-Arabi el-İslami fi Garbi İfrikya mine'l-karni 14. İla 16. yüzyıla Kadar Arap-İslam Eğitimi*. (Bitirme Ödevi). Ahmed Draia Üniversitesi, Adrar, Cezayir.

Bu tez, 8. ve 10. yüzyıllar (14. ve 16. yüzyıllar) arasında Batı Afrika'daki bilimsel ve entelektüel hareketi inceliyor. İslam'ın yayılmasından sonra bu bölge halkının eğitim ve bilime olan ilgisine odaklanıp bunun Timbuktu, Djenné ve Gao gibi şehirlerin farklı bölgelerden ilim talebelerini kabul eden merkezler haline gelerek nasıl geliştiğini anlatmaktadır. Bu tez her ne kadar çalışmamız gibi kapsamlı bir şekilde Afrikalı alimlerinin Batı Afrika'da Arap dilini ve kültürünü yaymadaki rolünü ele almasa da tezde ilimlerin Şeyh Muhammed bin Abdülkerim el-Mağili ve Hacı Ahmed bin Ömer bin Muhammed Akîf gibi alimler ve fakihler tarafından öğretildiği belirtilmektedir

Ancak, mevcut literatürün genel eğilimi, bu çalışmaları genelde yerli âlimlerin doğrudan katkılarına, düşünce dünyalarına ve toplumsal etkilerine daha az odaklanmaktadır. Bu tez, işte tam da bu noktada bir farklılık ve özgünlük iddiası taşımaktadır. Araştırma, yerli âlimlerin bakış açısını ve deneyimlerini ön plana çıkararak, onların Arapça'yı öğrenme, öğretme ve yayma süreçlerindeki aktif rollerini incelemeyi hedeflemektedir. Bu sayede, mevcut literatürdeki bu önemli boşluğun doldurulmasına ve Afrika'nın İslamî ve entelektüel tarihine daha dengeli ve çok boyutlu bir katkı sunulmasına çalışılacaktır.

Tezin Planı

Bu tez üç ana bölümden oluşmaktadır:

1.Batı Afrika'da Arap Dilinin ve İslamiyet'in Tarihsel Seyri

Bu ilk bölüm, Batı Afrika'ya İslam dininin ve Arap dilinin nüfuz etme süreçlerini, bu yayılmanın coğrafi ve kültürel biçimlerini ve kıta üzerindeki uzun vadeli etkilerini tarihsel bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. İslam'ın Kuzey Afrika üzerinden Sahra Altı bölgelerine doğru yayılımında rol oynayan başlıca aktörler (tüccarlar, sufi tarikatları, âlimler vb.), kullanılan metotlar (ticaret yolları, eğitim faaliyetleri, kültürel etkileşimler) ve bu sürecin yerel Afrika toplumları üzerindeki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yansımaları detaylı bir şekilde irdelenecektir. Ayrıca, Arapça'nın kıtadaki farklı bölgelerde nasıl bir iletişim, eğitim ve kültür dili haline geldiği, yerel dillerle olan etkileşimi ve Afrika kültürünün Arapça aracılığıyla nasıl zenginleştiği konuları da bu bölümde kapsamlı bir şekilde tartışılacaktır.

2. Mali Cumhuriyeti hakkında kısa bilgi

Bu bölüm, araştırmanın odak noktası olan Mali Cumhuriyeti özelinde İslamiyetin kök salma ve yayılma sürecini ve Arapça dilinin bu süreçteki merkezi rolünü derinlemesine inceleyecektir. Mali'deki İslamî mirasın tarihsel derinliği, bölgedeki önemli ilmî merkezlerin (başta Timbuktu olmak üzere) ortaya çıkışı ve gelişimi ve önemi detaylandırılacaktır. Ayrıca, Mali'deki zengin el yazması eser geleneği, bu eserlerin muhtevası, dil özellikleri ve Afrika'daki İslamî düşüncenin gelişimine olan katkıları da bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3. Afrikalı Âlimlerin Arapça Dilinin ve İslam Kültürünün Yayılmasındaki Rolü ve Katkıları

Bu bölüm, Mali'deki yerli âlimlerin Arapça dilinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve yaygınlaştırılması ile İslam kültürünün yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılmasındaki hayati rollerini ve özgün katkılarını analiz etmeye odaklanacaktır. Şeyh Ahmed Baba et-Tinbuktî, gibi tarihi ve modern dönemde öne çıkan mümtaz şahsiyetlerin ilmî faaliyetleri, eserleri, pedagojik yaklaşımları ve toplumsal etkileri detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu âlimlerin sadece Arapça'yı öğrenmekle kalmayıp, aynı zamanda bu dili kullanarak özgün eserler üretmeleri, halkı bilinçlendirme çabaları, medreseler ve ilim meclisleri kurmaları ve sözlü kültürü yazıya aktarma konusundaki gayretleri vurgulanacaktır. Ayrıca, bu âlimlerin uluslararası ilmî çevrelerle olan etkileşimleri ve Afrika İslam düşüncesine getirdikleri özgün yorumlar da bu bölümde değerlendirilecektir.

1. BATI AFRİKA'DA ARAP DİLİNİN VE İSLAM DİNİNİN TARİHSEL SEYRİ

1.1. Batı Afrika'ya İslamiyetin girişi

Tarihçiler, Batı Afrika'ya İslamiyet'in ne zaman ve nasıl yayıldığı konusunda kesin bilgilere ulaşmakta zorlanıyorlar. Fetihleri anlatan güvenilir kaynakların eksikliği, bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumun iki temel nedeni üzerinde durulabilir.

İlk olarak, Abdulkâdir Sillâ'nın da belirttiği gibi, İslamiyet'in bölgeye fetih yoluyla değil, ticari ilişkiler ve Kuzey Afrika'dan gelen gezgin alimler aracılığıyla yayılmış olması muhtemeldir. Eğer İslamiyet askeri bir fetihle gelmiş olsaydı, fetheden Müslüman komutanların isimleri ve yaşanan savaşların tarihleri kayıtlara geçirilirdi. Oysa tarihi kaynaklar, İslamiyet'in ticaret yoluyla yaygınlaştığını destekler nitelikte bilgiler sunmakta ve Gana gibi önemli ticaret merkezlerini ön plana çıkarmaktadır. Bu durum, bölgedeki etkileşimin savaşlardan ziyade ticari faaliyetler üzerinden geliştiğini göstermektedir.¹

İkinci olarak, İslam'ın Batı Afrika'ya girişi hakkında günümüze ulaşan eserlerin, bu olayın üzerinden uzun zaman geçtikten sonra kaleme alınmış, kişisel yorumlara ve birbirinden kopuk rivayetlere dayandığı söylenebilir. Örneğin, Murabıtlar bölgeye ulaşmadan önce Batı Afrika'da İslamiyet'in varlığını aktaran en eski ve önemli kaynaklardan biri olan el-Bekrî'nin (ö. 1094) "el-Mugrib fî Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib" adlı eseri bile 11. yüzyılda yazılmıştır.²

Afrika'nın genel tarihine bakıldığında ise, Ukbe b. Nâfi'nin (ö. 682), Trablus valisiyken 7. yüzyılda Nijer bölgesinin bazı kısımlarına ulaştığı, buradaki toplulukları İslam'a davet ettiği ve onların Müslüman olarak kendisine biat ettikleri bilinmektedir.³ Bundan sonra, ilerleyen dönemlerde Arap Müslüman tüccarların, Fas'tan gelen Murabıtların ve Afrikalı Müslümanların davet çalışmaları sayesinde Batı Afrika, İslam medeniyetini benimsemiştir. Bu sayede İslam medeniyeti, bölgedeki animist kültürü

¹ Sillâ, Abdulkâdir Muhammed, *el-Muslimûn fî s-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel* (Katar: Kitâbu'l-Umme, 1406), s. 50.

² el-Bekrî'nin *el-Mugrib fî Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*. *Kitap s.101*.

³ el-Kâdî, Muhammed Mahmûd, *'Ukbe b. Nâfi' el-Fihri Fâtihu İfrîkiyye*, Dâru't-Tibâ'a ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kâhire, 1999, s. 15-16; Özkuyumcu, Nadir, *Ukbe b. Nâfi'*, (İstanbul, TDV, 2012), XXXII, 64- 66.

zamanla etkisiz hale getirerek geniş bir alana yayılmış ve neticesinde İslam imparatorlukları kurulmuştur. Batı Afrika topluluklarının İslami hükümlere vakıf olma süreçlerinde öncelikle Arap dilini ve müteakiben bu dilin öğretim metotlarını edindikleri görülmektedir. Evvelce eğitimde kültürel mirasın şifahi yollarla aktarıldığı bu dönemde, yazı, kültürel transmisyonun temel aracı haline dönüşmüştür. Bu yazılı kültürün tesis edilmesiyle Afrika'nın dış dünyada tanınırlığı artmış olup, Alphonse Gouilly bu durumu, 'İslam, Afrika tarihinin çehresini değiştirmiştir. İslam öncesinde Afrika, dış dünya tarafından yalnızca Akdeniz kıyısındaki bölgeleri (Kuzey Afrika) vasıtasıyla tanınırken, İslam sayesinde birçok farklı coğrafya tarafından bilinir hale gelmiştir'¹ şeklinde ifade etmektedir.

Ahmed el-‘Âid’in 'Batı Afrika, Arapçayı İslam sayesinde tanımıştır' şeklindeki iddiasına katılmak mümkün değildir.² Zira ticari etkileşimler, taraflardan en az birinin diğerinin diline aşina olmasını gerektirdiğinden, bu bölge halkının bir kısmının Arapça bilgisine sahip olma olasılığı göz ardı edilemez. Ancak Arapçanın İslam diniyle olan ayrılmaz bütünlüğü dikkate alındığında, İslam'ın bu dilin geniş coğrafyalara yayılmasında en önemli etken olduğu söylenebilir. Bölgedeki Müslüman alimler ve tacirler, İslam'ın doğru anlaşılmasının Arapçanın doğru öğrenilmesine bağlı olduğuna inanmışlar ve bu nedenle yerleştikleri her mahalde medreseler ve mescitler inşa ederek Arap dili ve edebiyatına özel bir önem atfetmişlerdir. Bu çabalar neticesinde Arapça, Batı Afrika'da konuşulan yaklaşık 1200 dil için bir üst dil işlevi görmüş³ ve bilhassa Avrupa sömürgeciliğinin zuhuru kadar Müslümanlar arasındaki resmi iletişim dili olma vasfını korumuştur.⁴

1.2. İslâm'ın Yayılmasına Etki Eden Faktörler

Batı Afrika'da İslamiyet'in yayılmasında etkili olan temel faktörler aşağıda sunulmuştur:

1.2.1. Müslüman Tüccarlar:

Araplar, tarihsel süreçte Batı Afrika ile köklü ticari bağlar tesis etmişler ve İslam'ın bölgeye ulaşmasının ardından bu ticari ilişkilerini sürdürmüşlerdir. İslam öncesi dönemde Arap toplumunda hâkim olan kibir, büyüklenme, faiz uygulamaları, haksız

¹ Gouilly, Alphonse, *L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française*, Editions Larose, Paris, 1952, s. 45.

² el-Âid, Ahmed, "el-Bahs fi'l-'Alâkât Beyne'l-Lugati'l-'Arabiyye ve'l-Lugâti'l-İfrîkiyye-Vâkı'uh ve Âfâkuh" *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî*, sy. 23, ALECSO, 1984, s. 60.

³ Bossard, Laurent, *Regional Atlas on West Africa*, OECD Publications, Paris, 2009, s. 58.

⁴ Su'ûdî, Muhammed Abdulganiyy, "el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Mekânetuhâ ve't-Tehaddiyât Elletî Tuvâcihuha fi İfrîkiyâ", *el-İslâm fî İfrîkiyâ, el-Mu'temeru'd-Devli*, 10. Kitap, 26-27 Kasım 2006, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, s. 170.

kazanç elde etme, köleleştirme ve köle ticareti gibi Cahiliye dönemi izlerinin ve etkilerinin, Arap tüccarlar vasıtasıyla Batı Afrika'ya nüfuz ettiği belirtilebilir. Ancak İslam'ın zuhuruyla birlikte Arap tüccarlar, Cahiliye adetlerini terk ederek İslam'ın prensiplerine uygun davranışlar sergilemeye başlamışlardır.

İslam öncesindeki Arap tüccarların Cahiliye yaşam tarzına uygun hareketleri gözlemlenirken, İslamiyet'in kabulünden sonra bu tüccarların abdest alıp namaz kılmaları, Afrikalıların dikkatini çekmiştir. Afrikalılar zamanla, 'Arap tüccarların namaz esnasındaki tevazuları şüphesiz yüce bir ilahi kudretin önünde olmalıdır' düşüncesine yönelerek bu davranışların ardında uhrevi bir gücün varlığını sorgulamaya başlamışlardır. Bu düşünsel süreç neticesinde, güzel ahlak ve erdemli davranışlar benimseyen Arap tüccarlardan İslam inancını ve ahlak kültürünü benimseyerek Müslüman olmuşlardır.¹

Batı Afrikalıların Müslüman Arap tüccarlarından etkilenmelerinin bir diğer mühim nedeni, Arap tüccarlarının ticari seferlerinin doğasıyla ilişkilendirilebilir. Batı Afrika'nın iç bölgelerindeki iklim koşulları ve özellikle yağışlı mevsimler, bu tüccarların seyahatlerini aylarca, hatta yıllarca uzatabilmekteydi. Bu uzun süreli ikametler esnasında, Arap tüccarları ticaret faaliyetlerinin yanı sıra yerel halkla derinlemesine etkileşim kurmuş ve bazı durumlarda bölge sakinleriyle evlilikler tesis etmişlerdir.²

Arap Müslüman tüccarları, seyahatleri sırasında güzergahları üzerinde yerleşim birimleri inşa ederek kendilerine meskûn mahaller oluşturmuşlardır. İlim seviyelerindeki potansiyel eksikliklere rağmen, konakladıkları topluluklara İslam'a dair kendi anlayışlarını aktarmaya çalışarak dini tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte, daimî olarak ikamet ettikleri şehirlerde ticari faaliyetlerini yürütmenin yanı sıra, İslam'ı öğretme ve Kur'an'ı hıfzettirme amacıyla medreseler, zaviyeler ve mescitler kurmuşlardır.³

Arap tüccarları, akşam vakitlerinde dükkanlarını birer ders mekânı haline getirerek Müslüman ve diğer inançlara mensup kişilerin çocuklarına ateş ışığında okuma yazma öğretmişlerdir. Bu pedagojik yaklaşımları, yerel halkın sevgi ve güvenini kazanmalarına olanak sağlamıştır. İdari ve siyasi tecrübeleriyle birlikte okuryazar olmaları, animist krallar nezdinde büyük bir saygınlık görmelerine yol açmıştır. Bu durum, Müslüman tüccarların tedrici olarak kraliyet çevresine nüfuz etmelerini kolaylaştırmış ve onlar,

¹ el-Feytûrî, *Dirâsât fî Târîhi Şarkı İfrîkiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, s. 101-102.

² Bâzîne, Abdullah Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, 7 Ekim Üniversitesi, Misratah, Libya, 2010, s. 116.

³ Abdulhalîm, Receb Muhammed, *el-Muslimûn fî İfrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, Sefîr, Kâhire, 1996, s. 5.

danışmanlık gibi görevler aracılığıyla bölgedeki idari işlerde vazgeçilmez aktörler haline gelmişlerdir. Üstlendikleri bu idari roller vasıtasıyla, kraldan kendi güvenlikleri için teminat almışlar ve İslam medeniyetini yaymak amacıyla pazarlar ve zaviyeler tesis etmişlerdir.¹

Yerel nüfuz sahibi tüccarlar ise, İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynayan Müslüman Arap tüccarlarının izlerini takip ederek eğitim merkezleri inşa etmeye devam etmişler ve bölge içinde ve dışında tahsil gören ilim talebelerine maddi ve manevi destek sağlamışlardır. Müslüman olmayan Batılı yazar Thomas, Batı Afrika'daki Afrikalı Müslümanların İslam medeniyetinin yayılmasındaki kayda değer rolünü şu şekilde ifade etmektedir: 'Gine sahillerinde konumlanan tüm ticari şehirlerdeki Hausalı tüccarlar aracılığıyla İslam medeniyetinin etkin bir şekilde yayıldığı gözlemlenmektedir. Zira bu tüccarlar, her ticari merkez kurduklarında derhal mescitler inşa etmişler ve kültürel erdemleri, dindarlıkları ve olumlu davranışları sayesinde animist nüfus üzerinde etkili olmuşlardır.'²

Özetle, bölgeye gelen Arap tüccarlar ve yerli Müslüman tüccarlar, Afrika halkına yalnızca teorik İslami bilgiler sunmakla kalmamış, bilakis ticari ve ekonomik ilişkilerinde İslam'ı kendi davranışlarıyla somutlaştırmışlardır. Bu durum, İslam'ın bölgedeki yayılış sürecinde kritik bir faktör teşkil etmiştir.

1.2.2. Göç Hareketlerinin İslam'ın Afrika'ya Yayılımındaki Rolü

İslam'ın erken dönemlerinde Mekke'de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) davetinin başlangıcıyla birlikte Müslümanlara yönelik artan baskı ve zulüm, hicret olgusunu tetiklemiştir. Sahabeler, yeni inançlarını muhafaza etmek ve maruz kaldıkları zulümden kurtulmak amacıyla Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Bu ilk hicret hareketi, İslam'ın Afrika kıtasıyla ilk temasını teşkil etmiş ve kıtada İslam'ın ilk nüvelerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatını müteakip Müslüman topluluk içinde vuku bulan elim hadiseler, hicret olgusunun devamlılığını sağlamıştır.

İslam tarihindeki travmatik olaylardan bazıları, Hz. Osman b. Affan'ın şehadetiyle başlayan ve Müslümanlar arasındaki fitne sürecini tetikleyen Cemel ve Sıffin vakaları gibi Hz. Ali ve Muaviye arasındaki kanlı ihtilaflardır. Bu siyasi çalkantılar neticesinde

¹ Dendeş, 'İsmet Abdullatif, *Devru'l-Murâbitin fi Neşri'l-İslâm fi Garbi İfrikiyâ, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrût, 1988, s. 155.

² Arnold, Thomas, *ed-Da'vetu ila'l-İslâmiyye*, (çev: Hasan İbrahim Hasan ve 'Abdulmacid 'Âbidîn, İsmail en-Nehrâvî), Mektebu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kâhire, 1971, s. 391.

Hariciler zuhur etmiş ve Ehl-i Beyt mensupları baskıya maruz kalmıştır. Bu olayların ardından Emevi Devleti'nin merkezinde baş gösteren ve birliğini parçalayarak farklı bölgelere dağılmasına neden olan Abbasi iktidarının yükselişiyle birlikte, Emevilerin bir kısmı Endülüs'e, diğer bir kısmı ise Afrika kıtasına hicret ederek İslam kültürünü bu coğrafyalara taşımışlardır.¹

Abbasi Devleti'nin son dönemlerinde Arap askerlerine duyulan güvenin azalması ve kademeli olarak görevlerinden uzaklaştırılmaları, bazı Arap gruplarının Orta Sudan topraklarına doğru göç etmelerine yol açmıştır. Bu demografik hareketlilik neticesinde Orta Sudan, hicri 3. (miladi 9.) yüzyılda Müslüman Arapların göçlerine tanıklık etmiş ve Afrika'nın güney ve doğusunda yer alan geniş arazilere nüfuz etmeleri için bir köprü vazifesi görmüştür.²

Müslümanların Şii ve Sünni gibi farklı mezheplere ayrılmasıyla ortaya çıkan çatışmalar ve gerilimler, birçok Müslümanın güvenlik arayışı içinde bu çatışma bölgelerinden uzak diyarlara göç etmesine neden olmuştur. Göç eden Araplar, Afrikalılarla uyum içinde çok sayıda yerleşim merkezi kurmuşlar ve bu merkezlerde İslami düşüncüyü ve Kur'an'ın dili olan Arapçayı yaygınlaştırmışlardır.³

Bu bağlamda, Afrika'ya hicret eden Arap Müslümanların kıtada İslam kültürünü yaygınlaştırdığı ve İslami eğitim kurumları tesis ettiği görülmektedir. Arapların Batı Afrika'ya gelişi, Fulanî kabilesinin kökenlerini Himyer soyuna dayandırması gibi, Afrika'daki bazı kabilelerin Arap kökenli olduğu iddialarının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır.⁴

1.2.3. Âlimlerin İslam Medeniyetinin Yayılımındaki Rolü

Âlimler, Batı Afrika toplumlarının entelektüel gelişiminde merkezi bir rol üstlenmişlerdir. İlmî merkezlerde, zaviyelerde ve mescitlerde İslamî ilimler aracılığıyla Batı Afrika gençliğinin eğitimini tesis etmişlerdir. Bu süreçte Arap dilini, dini ve edebi ilimlerde temel eğitim dili olarak belirleyerek İslam medeniyetinin genişlemesine öncülük etmişlerdir. Dini ve edebi eserlerin telifinde ve tarihi olayların kaydında Arapçayı etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu âlimlerin Arapça kaleme aldıkları eserler, ilim tahsil edenlerin başvurduğu temel kaynaklar niteliğini taşımıştır. Bu bağlamda, Sa'dî'nin *Târîhu's-Sûdân*, (ö. 1655), el-Bekrî'nin *el-Mugrib fî Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*

¹ el-Bekrî, *el-Mugrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*, İmprimerie du Gouvernement, Alger (Cezâyir başkenti), 1857, s. 11; Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 85.

² Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 86.

³ Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 87.

⁴ Bununla ilgili detaylı bir bilgi için bkz. Ya'kub, "el-Fullâniyyûn -eş-Şa'bu ve'l-Luga-", *Mecelletu Kırâât İfrîkiyye*, el-Muntada, London, sy, 24, Nisan-Haziran, 2015, s. 16-25.

(ö. 1094), ve Timbuktulu Ahmed Bâba'nın *Tatrîzu'd-Dîbâc*(1556–1627) gibi, burada tamamı zikredilemeyecek olan önemli eserleri telif ettikleri bilinmektedir. Bu eserler, uzak ve yakın coğrafyalardaki ilim taliplerinin istifade ettiği kıymetli bir bilgi birikimini oluşturmuştur.¹

Arap âlimler, Afrika halkına ilim öğretmek amacıyla kendi coğrafyalarını terk ederek bölgeye ziyaretçi statüsünde veya kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Bu âlimler, Afrika ve Arap toplulukları arasında bir ilim köprüsü vazifesi görerek Batı Afrika'da İslam medeniyetinin ilerlemesine katkı sağlamışlardır. Muhammed b. el-Fakîh el-Cezûlî, Kadı Ebu'l-‘Abbas ed-Dekkâlî, Koko şehrindeki imam ve fıkıhçı Muhammed el-Felâlî, Niani şehrinde yaşamış olan Kurrâ Abdulvâhid ve Timbuktu şehrinde ikamet etmiş olan Kadı Abdurrahman et-Temîmî gibi şahsiyetler, Mali İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren Batı Afrika'ya gelen münevver zümrenin önde gelen temsilcilerindendir.²

Songay İmparatorluğu döneminde bölgeyi ziyaret eden Cezayirli âlim Abdülkerîm el-Magîlî'nin, Songay kralı Askiya Muhammed ile gerçekleştirdiği ilmi yazışmalar ve sunduğu fetvalar ile kaleme aldığı ilmi risaleler hem yönetici sınıf hem de halk arasında bilgi alışverişini tesis etmiştir. Günümüzde de farklı Arap ülkelerinden âlimlerin İslam kültürüyle birlikte Arapça eğitimini geliştirme ve yaygınlaştırma amacıyla bölgeye gelmeye devam etmesi, âlimlerin bölgeye yönelik bu geleneksel ilgisinin sürdüğünün bir göstergesidir.³

Batı Afrika'nın her köşesinde İslam medeniyetinin yayılmasında Sufi âlimlerin oynadığı rol de göz ardı edilmemelidir. Bu âlimlerin bir kısmı İslam'ı yaymada etkili öğütler, nazik yaklaşımlar ve hoşgörü prensiplerini benimserken, bir kısmı ise yerel animist topluluklarla cihat yolunu tercih etmişlerdir. Bu dinamiklerin bir sonucu olarak, bölge halkının büyük bir çoğunluğu Ticâniyye ve Kâdiriyye tarikatlarına intisap etmiştir. Özellikle Ticâniyye tarikatı, 19. yüzyılda bölgenin her tarafına yayılmıştır. Ticâniyye ve Kâdiriyye'nin bu denli yaygınlaşması, bu iki tarikattan birine bağlılığın İslam'a girişin bir göstergesi olarak kabul edilmesine ve her Müslümanın bu tarikatlardan birine tabi olma zorunluluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴

¹ Afrika batısındaki bazı âlimler hakkında detaylı bilgi almak için bkz. el-Bertellî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Fethu's-Şukûr li Ma'rîfeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, (thk: Muhammed İbrahim el-Kettânî ve Muhammed Haccî) Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût; 1981.

² İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, s. 694, 705, 709: el-Bertellî, *Fethu's-Şukûr li Ma'rîfeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, s. 176.

³ Bâre, Osman Barâyima, *Cuzûru'l-Hadârati'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, Dâru'l-Emîn, Kâhire, 2000, s. 48.

⁴ Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 203.

1.2.4. İslam Devletlerinin Hükümdarlarının Rolü

Afrika'daki İslam devletlerine dair mevcut kaynakların tetkiki, en üst düzeydeki Müslüman yöneticilerin hayırseverlik faaliyetleri aracılığıyla Afrika halkının önemli bir bölümünün İslamlaşmasında belirleyici bir rol oynadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Bu Müslüman hükümdarlar, eğitim merkezlerinin tesisine öncülük etmelerinin yanı sıra, âlimlere ve ilim talebelerine devlet bütçesinden düzenli ödenek veya maddi destek sağlayarak İlmî ve fikhî araştırmalara önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hükümdarların, âlimlerin iştiraki olmaksızın herhangi bir toplantı veya istişare meclisi düzenlemedikleri müşahade edilmektedir. Bu durumun temelinde, hükümdarların âlimlere duyduğu derin saygı ve bölgenin kalkınmasında âlimleri temel bir kaynak olarak addetmeleri yatmaktadır.¹

İslam devletlerinin hükümdarları, yalnızca bölgedeki âlimlerle sınırlı kalmayarak, Mısır, Fas ve Endülüs gibi Arap dünyasının farklı coğrafyalarında bulunan seçkin âlimleri bölgeye davet etmişlerdir. Hatta bazı tarihi rivayetler, Mali Devleti döneminde sadece Cenne şehrinde yaklaşık 4200 âlimin bulunduğunu kaydetmektedir.² Buna ek olarak, çok sayıda farklı ilmi eser, bu hükümdarlar vasıtasıyla bölgeye intikal ettirilmiş ve muazzam kütüphaneler kurulmuştur. Döneminde sahip olduğu altın kaynakları nedeniyle dünyanın en varlıklı kişisi olarak kabul edilen Mali kralı Mansa Musa, hac dönüşünde Malikî mezhebine ait çok sayıda kitabı, âlimleri, şairleri ve mimarları beraberinde getirmiştir. Örneğin, Mansa Musa'nın davet ettiği âlimlerden biri olan Endülüslü mimar ve şair Ebû İshâk İbrahim es-Sâhilî, Gao ve Timbuktu şehirlerinin imarında ve bölgedeki en büyük medrese olarak kabul edilen, ilim talebelerinin yoğunlaştığı Cingarey Beri Camii'nin inşasında önemli katkılar sağlamıştır.³ Benzer şekilde Mansa Musa, Mısır ve Fas ile tesis ettiği olumlu siyasi ve kültürel ilişkiler aracılığıyla, devletin mali desteğiyle bölge halkının çocuklarını İslami ilimleri tahsil etmeleri ve gelecekte eğitim sorumluluklarını üstlenmeleri amacıyla bu ülkelere göndermiştir. Söz konusu dönemde Müslüman liderlerin gerçekleştirdiği bu başarılı teşebbüsler, Arap-İslam eğitiminin ilerlemesinde, bölgenin hızlı bir şekilde aydınlanmasında ve gelecek nesillerin inşasında hayati bir rol oynamıştır.⁴

¹ Abdulhalîm, *el-Muslimûn fî İfrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 31.

² el-Feytûrî, *Dirâsât fî Târihi Şarkı İfrikiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, s. 269.

³ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Târihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî's-Şa'ni'l-Ekber*, (thk: Halîl Şahhâde) Dâru'l-Fîkr, Beyrût, 1988, VI, 267.

⁴ Herîdî, Fergalî Ali, *Târih İfrikiyâ'l-Hadîs vel-Mu'âsir*, Dâru'l-İlmi ve'l-İmân, Eskenderiyye, 2008, s.

1.2.6. Gazilerin (Dini Savaşçılarının) Rolü

Batı Afrika'nın İslami fetih sürecinin başlangıcı, günümüzdeki Nijer'in kuzey ve Libya'nın güney bölgelerinde konumlanan Fizan ve Kuvara'ya askeri birlikleriyle ulaşan komutan Ukbe b. Nâfi'nin liderliğinde gerçekleşmiştir. Amr b. el-'Âs tarafından Kuzey Afrika'ya vali olarak atanan Ukbe b. Nâfi', bu bölgeleri fethettikten sonra Kayravân şehrini kurmuş ve bu stratejik yerleşimi Batı Afrika bölgelerine yönelik İslami davetin merkezi haline getirmiştir. Ukbe b. Nâfi'nin ardından gelen dönem ile Murabıtlar tarafından eski Gana Devleti'nin yıkıldığı zaman dilimi arasındaki olaylara dair bilgilerin tarihsel kaynaklarda sınırlı olduğu söylenebilir. Bu durumun temel nedeni, daha önce belirtildiği üzere, İslam'ın bölgeye nüfuzunun büyük ölçüde tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Ancak ilerleyen süreçte Murabıtlar, Gana Devleti'ni hakimiyetleri altına aldıklarında bölgede İslam'ın yaygınlaşmasına önemli katkılar sunmuşlardır.¹

Bölgede İslam'ın yayılmasının öncelikli olarak ticari kanallar vasıtasıyla gerçekleştiği yönündeki daha önceki ifade ile bu bağlamdaki değerlendirmeler arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Zira ilk ifade, İslam'ın Batı Afrika'ya girişinin genel karakterini tanımlarken, ikinci durum bölgede vuku bulan bazı dini seferlerin (gazvelerin) arka planında siyasi ve stratejik hesapların da bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, Murabıtlar, Müslümanların yerel yönetimlerde vezir ve tercüman gibi önemli pozisyonlarda bulunduklarını ve yerel hükümetlerin onlara karşı olumlu bir tutum sergilediğini bilmelerine rağmen Gana Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Bu askeri müdahalenin temel etken biri, Gana'nın sahip olduğu zengin altın yatakları üzerindeki kontrolü ele geçirme arzudur. Bu siyasi amaçlara rağmen, Afrika halkının önemli bir bölümünün Müslümanlaşmasında Murabıtların oynadığı rolün ihmal edilmemesi gerekmektedir.²

1.2.7. Coğrafi Konumun Etkisi

Batı Afrika'da İslam medeniyetinin yayılmasında etkili olan önemli faktörlerden bir diğeri de, Batı Afrika bölgesinin kuzeyinde yer alan Libya ve Cezayir gibi Arap ülkeleriyle komşu olmasıdır. Özellikle Nijer'in bu ülkelerle olan sınır komşuluğu, kültürel ve geleneksel etkileşimi kolaylaştırmıştır. Coğrafi yakınlık, genel olarak sınır bölgelerindeki kabileler arasında kültürel alışverişi ve karşılıklı etkileşimi teşvik

etmektedir. Afrika haritası incelendiğinde, Müslüman nüfusun yoğunluğunun büyük oranda Kuzey Afrika ile sınırı olan ülkelerde toplandığı açıkça görülmektedir.¹

¹ Buna ilişkin harita için bkz. Ek 3.

2.MALİ CUMHURİYETİNE HAKKINDA KISA BİLGİ

2.1. Mali Cumhuriyetin Tanıtımı

2.1.1. Etimolojik Köken ve Anlam Değişimleri

Mali Cumhuriyeti'nin güncel isminin kökeni ve zaman içindeki evrimi çeşitli dilbilimsel ve tarihi perspektiflerden incelenebilir. Yaygın bir görüşe göre, "Mali" kelimesi, ülkenin yerel dillerinden biri olan Bambara'da denizata anlamına gelmektedir. Bu etimolojik bağlantı, devletin gücüne ve caydırıcılığına yapılan bir atıf olarak yorumlanmaktadır. Alternatif bir yaklaşım ise, "Mali" sözcüğünün, Manden halkının kendi devletlerine verdiği Soninke dilindeki "Manden" kelimesinin fonetik bir dönüşümü olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşe göre, Manden halkı bu ismi "Male" şeklinde telaffuz etmiş, Arap alfabesinde "E" harfinin bulunmaması nedeniyle bu telaffuz (مالي) şeklinde yazıya geçirilmiştir. Batılı tarihçilerin de bu yazımı benimsemesiyle birlikte, isim Manden'den Male'ye ve nihayetinde Mali'ye evrilmiştir.¹

Cumhuriyetin "Mali" adını almasının bir diğer gerekçesi ise, 13. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'da Gana Krallığı'nın mirası üzerine büyük bir imparatorluk kuran Soundiata Keita'nın anısını yaşatma arzusudur. Tarihsel süreçte Mali devleti farklı isimlerle anılmıştır. 1880 yılında "en yüksek vadi" olarak adlandırılan bölge, 1891'de Fransız Sudan'ı, 1902'de Senegambia Nijeri, 1904'te Yukarı Senegal Nijeri ve 1920'de tekrar Fransız Sudan'ı olarak isimlendirilmiştir. Bu son isim, Mali'nin bağımsızlığını kazandığı döneme kadar geçerliliğini korumuştur.²

Bu ardışık isim değişikliklerinin altında yatan temel motivasyonun, bölge halkını kökleri eski İslam medeniyetine dayanan görkemli tarihsel bağlarından uzaklaştırma çabası olduğu ileri sürülmektedir. Ancak, "Mali" isminin bölge insanların hafızasında kalıcı bir yer edindiği görülmektedir. Nitekim, Mali ve Senegal'in sömürgecilikten kurtulmasının ardından, iki ülkenin liderleri arasında bir federasyon kurma düşüncesi ortaya çıkmış ve Fransız Sudan'ı ismi yerine "Mali" adı bu birleşik yapı için tercih

¹ Mohamed DIALLO, Mali'de Arapça Öğretimi, Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 5.

² Ebubekir Sidik Sise, Müşkilât Menhec et-Talim el-islamî en-Nizâmî fî Mali (2003-2007m) Doktora Tezi, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartum 2010, s. 9.

edilmiştir. Fransa'nın bu birliği bozma yönündeki müdahaleleri sonucunda federasyon kısa sürede dağılmıştır.¹

2.1.2. Yüzölçümü ve Coğrafi Konumu

Mali Cumhuriyeti, 1.241.298 kilometrekarelik yüzölçümüyle Batı Afrika'nın en geniş üçüncü ülkesi konumundadır. Topografik açıdan nispeten sade bir görünüme sahip olan ülkenin kuzey kesimini, Büyük Sahra'nın uzantısı niteliğindeki kumullarla kaplı geniş çöl alanları karakterize etmektedir. Kuzey Mali'nin belirgin coğrafi özelliklerinden biri, Cezayir sınırına yakın konumlanan Ifora Edrârı olarak adlandırılan engebeli arazidir. Ülkenin güney bölgelerinde ise Nijer Nehri çevresinde gelişen alüvyal düzlükler hakimdir. Bu monoton görünümü güneyde bozan başlıca unsurlar, Senegal sınırı yakınındaki Tambaoura yükseltileri, büyük bir kısmı Gine topraklarında yer alan Futa Calon kütesinin Mali sınırları içine uzanan uzantıları ve Mali'nin en yüksek noktası olan Burkina Faso sınırına yakın Hombori Tondo zirvesidir.²

Mali'nin bu geniş coğrafi alanı ve Batı Afrika ülkeleri arasındaki stratejik konumu dikkat çekicidir. Bununla birlikte, günümüzde denize kıyısı olmayan bir kara ülkesi olduğu görülmektedir. Ancak, önceki imparatorlukların haritaları, bu coğrafyanın geçmişte denizi kullanan ilk medeniyetlerden olan Mali krallıkları tarafından denizle çevrili olduğunu düşündürmektedir. Tarihçi el-Ömeri'nin (ö. 1349) aktarımına göre, ünlü Mali İmparatorluğu kralı Mansa Musa (ö. 1337) hac yolculuğu sırasında Mısır'a uğradığında, kendisine vekalet eden 14. yüzyılda yaşamış kardeşi II. Ebubekir'in, o dönemde yaygın olan okyanusun sonunun bilinemeyeceği inancını reddederek bu konuyu araştırmaya istekli olduğu belirtilmektedir.³

2.1.3. İklim Özellikleri

Mali'nin iklim yapısı, belirgin olarak kurak ve yağışlı olmak üzere iki temel mevsimsel döngü sergilemektedir. Kuzey bölgelerinde Temmuz ile Eylül ayları arasında yoğun yağışlar gözlemlenirken, bu dönem güneyde Nisan ayından Ekim ayına kadar uzanmaktadır. Sahra üzerinden esen "Harmatan" rüzgârı ise, mevsimsel varyasyonlara bağlı olarak sıcak veya ılıman hava koşulları oluşturmaktadır. Yıllık yağış miktarı, güneydeki Sikasso bölgesinde 1300-1500 mm aralığında seyrederken, Sahel kuşağında bu değer 200-700 mm'ye kadar düşüş göstermektedir.

¹ Selahuddin el-Müneccid, *Memleketü Mali inde'l Coğrafiyyin*, . Basım, Dar el-Kitab el-Cedid, Lübnan, Beyrut, 1982, s. 7.

² Ahmed KAVAS, Mali, TDV İslam Ansiklopedisi, İSAM Yayıncılık, Ankara, 2003, c. 27, s. 493.

³ Selahuddin el-Müneccid, *Memleketü Mali inde'l Coğrafiyyin*, 9.

Ülkenin hidrografik yapısında en önemli akarsu, kaynağını Gine'den alıp Nijerya'da Atlas Okyanusu'na dökülen ve Malililerin Coliba (Djoliba) olarak adlandırdığı Nijer Nehri'dir. Bu nehir, Mali toprakları üzerinde güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yaklaşık 1500 km boyunca uzanmaktadır. Ülkede ayrıca Debo ve Faguibine adında iki büyük göl bulunmaktadır. Gine'deki Futa Calon'dan doğan Senegal Nehri (toplam uzunluğu 1790 km) ise, 700 km boyunca Mali topraklarından geçerek ülke sınırları dışında Atlas Okyanusu'na ulaşmaktadır. Bitki örtüsü açısından, ülkenin güney kesimleri ve büyük akarsu çevreleri savanlarla kaplıdır. Güneyin merkezi bölgelerinde stepler yayılım gösterirken, kuzeye doğru ilerledikçe bu steplerin çölleştiği gözlemlenmektedir.¹

2.1.4. Nüfus ve Sosyal Yapı

Mali Cumhuriyeti'nin tarihi konumu ve uzun tarihi boyunca üstlendiği merkezi rol, ülkeyi medeniyetlerin kesişim noktası ve farklı milletler arasında kilit bir konuma yerleştirmiştir. Bu tarihi bağlamda Timbuktu şehri, "Sahra'nın incisi" ve Batı Afrika İslam kültürünün önemli bir merkezi olarak nitelendirilmiştir.

Günümüzde Mali Cumhuriyeti'nin nüfusu, kuzey ve güney bölgeleri arasında dengesiz bir dağılım göstermekte olup, 2023 nüfus sayımına göre 23,77 milyondur. Ülke topraklarının %60'ını oluşturan kuzey bölgeleri, çölün zorlu yaşam koşulları ve yerleşik hayatın sınırlı olması nedeniyle nüfusun yalnızca %10'unu barındırmaktadır. Buna karşın, nüfusun büyük çoğunluğu güney bölgelerinde ve nehir kıyılarında yaşamaktadır.

Mali idari olarak sekiz bölgeye ve başkent Bamako'ya ayrılmıştır. Bu bölgeler Kayes, Koulikoro, Sikasso, Ségou, Mopti, Timbuktu, Gao ve Kidal'dir. Mali halkı, farklı örf ve adetlere sahip çeşitli etnik gruplar ve kabilelerden oluşmaktadır. Her kabile kendi içinde belirli bir sosyal hiyerarşi ve sisteme tabidir. Toplum genel olarak hürler ve diğerleri şeklinde iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Bu bağlamda, demircilik, dokumacılık, şarkıcılık, müzisyenlik ve şiirle övgü gibi bazı meslekler geleneksel olarak hürler tarafından icra edilmemektedir.²

2.1.5. Yerleşik Nüfus Grupları

Mali'nin yerleşik halk toplulukları, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Bambara ve Malinke kabilelerini kapsamaktadır. Bunun yanı sıra, Soninke, Songay, Dogon gibi daha küçük yerleşik gruplar ve sınır bölgelerinde yaşayan Mossi, Senufo, Bobo, Miyanka ve

¹ Ahmed KAVAS, s. 493.

² Ebubekir Sidik Sise, s. 10

Volof gibi kabileler de bulunmaktadır. Bu yerleşik toplulukların temel ekonomik faaliyeti tarımdır.¹

2.1.6. Göçer Nüfus Grupları

Göçer topluluklar ise Fullaniler, Tuaregler ve Arap kökenli Hassaniya kabilesini içermektedir. Bu grupların başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. Ayrıca, yıl boyunca Nijer Nehri boyunca balıkçılık faaliyetleri nedeniyle hareketlilik gösteren Bozo ve Somono kabileleri de göçer topluluklar arasında değerlendirilmektedir.²

2.1.7. Dilsel Çeşitlilik ve Hâkim Diller

Mali, zengin bir dilsel çeşitliliğe sahip olup, yaklaşık 27 farklı dil konuşulmaktadır. Bu dillerden 10 tanesi, 19 Temmuz 1982 tarihli 159-PG-RM sayılı kararname ile ulusal dil statüsü kazanmıştır. Bu ulusal diller şunlardır: Bambara (en yaygın ve en çok konuşulan dil), Bobo, Bozo, Dogon, Fula (Fulfulde), Soninke, Songay (Sorey), Senufo, Maninka ve Tuareg.

Yerel dillerin yaygınlığına rağmen, Fransızca – sömürge döneminin mirası olarak – devletin resmi dilidir. Hükümet kurumlarında, devlete bağlı eğitim kuruluşlarında ve basın yayın organlarında temel iletişim dili olarak Fransızca kullanılmaktadır.³

2.2. Mali Cumhuriyeti Tarihine Genel Bir Bakış

2.2.1. İslam Öncesi Dönem

Mali'nin kuzeydoğusundaki Ifora Edrârı'nda tespit edilen ve MÖ 7000-3000 yıllarına tarihlendirilen kaya gravürleri, bölgedeki en eski insan varlığına dair kanıtlar olarak kabul edilmektedir. Antik Mısır ve Nijer Vadisi arasındaki muhtemel ilişkilerin, ilerleyen dönemlerde Fizan'ın yerli halkı Garamantlar aracılığıyla Fenikeliler ve Romalılarla da sürdürüldüğü bilinmektedir.⁴

Çoğu tarihçi, İslam'ın yayılışından önce Afrikalıların geleneksel inanç sistemlerine sahip olduğuna, herhangi bir dine mensup olmadıklarına veya politeist inançlar taşıdıklarına inanmaktadır. Hatta Songhay halkı arasında yaygın bir anlatıya göre, Afrika büyücülük ve putperestlikte tanınmaktaydı ve günümüzde Bintiya olarak bilinen antik Kukya şehriden büyücüler, Hz. Musa'ya (as) meydan okumak üzere farklı ülkelerden büyücülerini toplayan Firavun'un büyücülerini arasında yer almıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu olaya işaretlerle, "قَالُوا أَرْجَاهُ وَأَخَاهُ وَابْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ" /Dediler ki, onu ve

¹ Diallo, Mali'de Arapça Öğretimi, s. 8.

² Diallo, Mali'de Arapça Öğretimi, s.8

³ Diallo, Mali'de Arapça Öğretimi, s.8.

⁴ Ahmed KAVAS, s. 495

kardeşini alıkoy. Şehirlere de toplayıcı adamlar gönder" (Şuarâ Suresi, 26/36) buyrulmuştur. Sadi (ö. 1655),¹ "*Târihu's-Sudan*" adlı eserinde bu olayı zikretmektedir.²

Genel kabul gören bir görüş olmasa da araştırmacılar Afrikalıların yüce bir yaratıcının varlığına inandıklarını belirtmektedir. Bu yaratıcı, insan formunda olmayıp, herhangi bir benzeri bulunmamaktaydı ve bu şekilde düşünülmesi de mümkün değildi. Geleneksel olarak önemli ve büyük işlerde bu yüce varlığa sığınılmaktaydı. Onların inancındaki bu yüce yaratıcı fikri ve İslam'da bu inancın teyit edilmesi -ki İslam onlara göre birçok soruya yanıt sunmaktaydı- Resulullah'ın davet ettiği Allah'ın dini İslam'ı kabul etmede temel bir etken olmuştur.

Milattan sonraki ilk bin yılda Moritanya ve Mali arasında hüküm süren ve Vagadu (Ouagadou) Hanedanı olarak da bilinen Gana Krallığı, bölgedeki ilk büyük imparatorluk olarak kabul edilmektedir. Orta çağ İslam coğrafyacıları ve tarihçileri başta olmak üzere, Büyük Sahra'nın güneyindeki bölgeler hakkında bilgi veren müellifler, bugünkü Mali topraklarından bahsetmektedirler. Bu eserlerde genellikle Gana, Sudan, Tekrur, Buladuttibr, Mali, Malli, Timbuktu, Kavkav ve Sorgay gibi sultanlıkların adları zikredilerek, bölgede hakimiyet kuran hanedanlar ve bunların İslam dünyasının diğer bölgeleriyle olan ilişkileri hakkında bilgiler sunulmaktadır. İbnü'l-Fakih, İstahrî, Ahmed b. Abdul mümin eş-Şerîşî, Yakut el-Hamevî, Zekerîyya b. Muhammed el-Kazvini, İbn Said el-Mağribî ve Ebu'l-Fida gibi yazarların yanı sıra, Mali hakkında ilk defa ayrıntılı bilgileri İbn Fazlullah el-Ömerî, İbn Battuta, İdrisi, Hasan el-Vezzan ve Kalkaşandi vermiştir.³

2.2.2. İslam'ın Mali'ye Girişi

Bazı tarihi kaynaklar, İslamiyet'in Mali coğrafyasına ilk hicri yüzyıldan itibaren nüfuz ettiğini ileri sürmektedir. İslam'ın Mali'ye ulaşması, Hicri 62 yılında Ukbe b. Nâfi'nin ikinci kez Arap Mağribi'ne yönetici olarak atanmasıyla eş zamanlıdır. Ukbe b. Nâfi'nin Sudan topraklarına ilerleyerek Tekrur ve Gana bölgelerini fethettiği kaydedilmektedir. Malili yazar Hüseyin Yusuf Traore, Abdullah el-Bekri'nin naklettiği Hicri 69 yılında bu topraklarda bir İslam kolonisinin varlığına dair rivayeti, bu erken dönemde İslam'ın bölgeye girişine dair bir kanıt olarak sunmaktadır. Bu anlatı, Emevîlerin İslam'ın başlangıç dönemlerinde Gana'ya askeri birlikler sevk ettiğini

¹ Abdurrahman b. Abdullah es-Saadî 1596 yılında Timbuktu'da Malili bir aile evladı olarak doğdu, gelişmiş bir islami bilim merkezi olan Cenne şehrinde hâkim ve imam olarak görev yaptı, 1898'de Paris'te yayınlanan "*Târihu's-Sudan*" adlı bir eseri bulunmaktadır. .

² es-Saadî, *Târihus -Sudan*, s. 4 : Harun al-Mahdi, imbraturiyetu Songay- Batı Afrika'daki islami İmparatorlukların Tarihsel Sıralamasının Analitik Bir çalışma, (Yayınlanmış Makale), Sayı 37.

³ Ahmed KAVAS, s. 495

düşündürmektedir. Benzer şekilde, araştırmacı Muhammed el-Mağribi'nin eserinde aktarılan, Hazin'in Gana şehirlerinden biri olduğu ve Endülüs Emevîlerinden önce burada bir İslam askeri kolonisinin kalıntılarının bulunduğu, bu ordunun Endülüs Emevîleri tarafından Sudan'a gönderildiği yönündeki rivayet de aynı doğrultudadır. Bu ilk İslam kolonisinin, Batı Sudan'da¹ (Mali'de) İslam nurunun ilk çekirdeğini oluşturduğu ve İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynadığı genel kabul görmektedir.²

2.2.3. İmparatorluklar ve Müslüman Sultanlar Dönemi

2.2.3.1. Gana İmparatorluğu

Batı Afrika'nın ilk ve en eski imparatorluğu olarak kabul edilen Gana İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu'nun temellerinin atıldığı coğrafi ve siyasi zemini oluşturmuştur. Mali İmparatorluğu'nun ardından ise, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, Songhay İmparatorluğu yükselmiştir. Bu büyük devletleri, Fulanilerin Masina Krallığı, Tekrur Krallığı, İslamlaşmış Mandenka Krallığı ve diğer çeşitli krallıklar takip etmiştir. İslam'ın Gana bölgesine yaklaşık olarak hicri birinci yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren, erken bir tarihte nüfuz ettiği belirtilmektedir. Tarihçiler, Arapçanın hicri dördüncü yüzyıldan itibaren divanlarda ve resmi yazışmalarda kullanıldığını ifade etmektedirler. Şehirde on iki caminin mevcut olduğu (eski Şinkit şehrindeki cami sayısından fazla olduğu belirtilmektedir) ve her caminin dini ve Arapça eğitim vermek üzere bir medreseye sahip olduğu kaydedilmektedir.³ Gana'nın İslam ülkeleriyle olan ilişkileri, özellikle Müslüman Gana krallarının Abbasi halifesiyle irtibat kurduğu miladi on birinci yüzyılın sonlarında kurulan İslam hükümeti döneminde yoğunlaşmıştır. Bu krallar, kendilerini Abbasi halifesine bağlı göstermiş ve ülkelerinde halifenin temsilcisi gibi hüküm sürmüşlerdir. Ayrıca, Mısır ile Gana arasındaki ilişkilerin de süreklilik arz ettiği görülmektedir.⁴

2.2.3.2. Mali İmparatorluğu

Mali İmparatorluğu, Batı Sudan'da kurulan imparatorlukların en güçlüsü ve en zengini olarak kabul edilmektedir. Miladi 1240 yılında Nijer Nehri ile Atlas Okyanusu arasında yayılmış olan Mandeng kabileleri tarafından tesis edilmiştir. Bu imparatorluğun yükselişi, Afrika tarihinde seçkin bir yere sahiptir. Ayrıca bu imparatorluk, birlikler,

¹ Yukarıda belirtildiği üzere, müellifler tarafından 'Sudan' kavramı kullanıldığında, Afrika'nın siyahi ırkı kastedilmekte olup, bu bağlamda 'Batı Sudan' ifadesi günümüzdeki tüm Batı Afrika ülkelerini ihtiva etmektedir.

² Ebubekir Sidik Sise, s. 27

³ el-Halil en-Nahvi, Biladu ğinkit-el-Menara ve'r-Ribat, Mektebetü'l Muntada el-islami, Tunus, 1987, s. 68.

⁴ el-Abkari, s. 434.

vilayetler ve krallıklar aracılığıyla Batı Afrika kabilelerini birleştirme noktasında önemli bir rol oynamıştır. İmparatorluğun yöneticileri, Batı Afrika'da İslam'ın yayılmasında etkili şahsiyetler olmuştur. Mali kralları, miladi on birinci yüzyılın sonlarında Müslüman olmuşlardır. Mali'nin genişlemesi, fukaha ve ulemanın İslam'ı tebliğ ve eğitim faaliyetlerinin yanı sıra, İslam'ın yayılması, cami ve medreselerin inşası gibi İslami kurumların kurulması suretiyle Afrika'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Tarihçiler, Mali krallarının en tanınmışlarından biri olan Mansa Musa'nın (ö. 1337) hac yolculuğu sırasında geçtiği her şehirde cuma namazı kılmak için cami inşa ettirdiğini belirtmektedirler. Mali'de İslam bilginleri yüksek bir statüye sahip olmuştur. Mali Krallığı, İslam'ı kabul etmek ve İslami ilimleri uygulamakla yetinmemiş, aynı zamanda bu konuda tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş ve genel olarak Batı Afrika'ya komşu bölgelerde İslam'ın yayılması için çaba göstermiştir. Öyle ki, ulemanın Mali Krallığı'nın İslam'ı neşretme ve davet etme sürecinde öncü bir rolü olmuştur.¹

2.2.3.3. Songhay İmparatorluğu

Songhay Müslüman İmparatorluğu, Senegal Nehri havzası ile Nijer Nehri arasındaki bölgelerde tesis edilmiş olup, Afrika'nın en büyük krallıklarından birini teşkil etmiştir. Batı Sudan coğrafyasında yükselen bu bölge, Miladi 16. yüzyılın sonlarına kadar Gana, Mali ve Songhay olmak üzere ardışık üç büyük krallığın doğuşuna sahne olmuştur. Söz konusu krallıklar, geride önemli İslami kültürel etkiler bırakmışlardır.

Kral Büyük Askiya Muhammed (ö. 1538), Batı Afrika kralları arasında en tanınmış ve güçlü hükümdarlardan biri olarak kabul edilmektedir. Saltanatı döneminde krallığın idari yapısını yeniden düzenlemiş, orduyu çağdaştırmış, dini alanda kalkınma hamleleri başlatmış ve Batı Afrika bölgelerinin tamamına yakınına merkezi bir otorite altında birleştirmiştir. Askiya Muhammed ve haleflerinin yönetim anlayışı, yalnızca krallığın siyasi ve askeri yükselişini sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda ulema ve tüccar sınıfına verdikleri destekle yönetimde belirgin bir karakteristik sergilemiştir. Başkentte Mali'ye özgü bakanlıkların yanı sıra, adalet, içişleri, ziraat, ormancılık ve Kuzey Afrika kökenli yabancılar, beyazlar ve Sahra'da yaşayan Tuareglerin işleriyle ilgilenen özel idari birimler tesis edilmiştir.²

Bu krallığın önemli şehirlerinden biri olan Timbuktu, daha önce de belirtildiği üzere, bir ilim ve fikir merkezi olarak tanınmıştır. Şehrin camilerinde dini ilimler, hitabet,

¹ Muhammed Emin A. el-Abkari, Neş'at el-Memalik ve'd-Duveylat el-islamiyye, Uluslararası kongresi-Afrika'da islâm, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartum, Sudan, 26-27 Kasım 2006, Sayı 7, s. 433.

² el-Abkari, s. 435.

nahiv ve edebiyat dersleri verilmiş olup, yerel âlimlerin yanı sıra Kahire ve Gadames gibi önemli ilim merkezlerinden gelen müderrisler de eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Mansa Musa (ö. 1337) dönemi, ilmi verimlilik, adalet, güvenlik ve idari yapı açısından Mali'deki İslami krallıklar dönemi içinde bir altın çağ olarak kabul edilmektedir. Bu parlak dönemi, Büyük Askiya Muhammed'in (ö. 1538) hükümlerini takip etmiştir.

2.2.3.4. Krallıklar ve Emirlikler Dönemi

Günümüzdeki Mali Cumhuriyeti, yukarıda bahsedilen üç büyük imparatorluğun önemli ve temel bir parçasını teşkil etmektedir. Batı Afrika tarihinin unutulmaz devletleri arasında Gana, Mali ve Songhay imparatorlukları yer almaktadır.

Bu üç imparatorluğun çöküşünün ardından bölgenin çeşitli yerlerinde Seguda Bambara Emirliği, Fulanilerin Masina Krallığı ve Sikasso'da Kéné Dougou Emirliği (1875-1898) gibi farklı krallıklar ve emirlikler kurulmuştur. Bu siyasi oluşumlar, Batı Afrika'da sömürgeci güçlerin faaliyetlerine başlamasına kadar, kendilerinden önceki büyük imparatorluklar gibi merkezi bir otorite altında birleşmiş değillerdi. Dolayısıyla, sömürgeciler 13 Eylül 1855 tarihinde Senegal üzerinden Mali'ye nüfuz etmişler ve başkente 12 km mesafedeki Medine adlı¹ (şu anda köy statüsünde olan) ilk yerleşim bölgesine konuşlanmışlardır. Burada askeri bir kale inşa ederek burayı kendi merkezleri olarak kabul etmişlerdir. İlerleyen süreçte devletin hakimiyetini ele geçirerek işgal hedeflerine ulaşmışlardır. El-Hac Ömer Tall (ö. 1864) ve El-Hac Samori Ture (ö. 1900) gibi dini liderlerin ve dindarlıklarıyla tanınan diğer Müslümanların sert direniş ve çatışmalarına rağmen işgal tamamlanmıştır. 1898 yılında devletin tamamı sömürge yönetimi altına girmiştir. Bu durum, Mamadou Konate (ö. 1956) ve Modibo Keita (ö. 1977) gibi bazı önemli şahsiyetlerin devleti sömürge bağlarından kurtarmak için verdikleri mücadelede kısmi başarı elde etmelerine kadar devam etmiştir. Nihayetinde devlet, Senegal ile 22 Eylül 1960 tarihinde federal bir hükümet kurarak tam bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsızlık öncesinde Fransız Sudan'ı olarak adlandırılan bu devlet, bağımsızlığını kazandıktan sonra Mali İmparatorluğu'na duyulan saygı ve tarihi mirasını koruma amacıyla Mali adını almıştır.²

¹ Bazı tarihi anlatılara göre, Medine köyünün işgalinden hemen önce, söz konusu yerleşimin lideri, El-Hac Ömer Tall'ın şehri ele geçirme olasılığından endişe duymuş ve sömürgeci Fransız yetkililerin kendisini koruyacaklarına dair verdikleri güvenceye istinaden onlara yerleşim imkânı tanımıştır.

² Osman Salih Traore, *Ved'iyyetü'l Medaris el-islamiyye fi Cumhuriyetü Mali* (Analitik çalışma), Bamako, 2000, s. 3.

Mali'de İslamiyet'in yayılım sürecinde etkili olan temel faktörler incelendiğinde, bu tezin birinci bölümünde ayrıntılarıyla ele alınan yukarıda zikredilen temel etkenlere ilaveten, özellikle Sûfî ekollerinin bölgedeki tesiri ve hac ibadetinin Müslümanlar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimleri artırıcı rolü olmak üzere, iki mühim faktörün daha bu sürece önemli katkılar sağladığı akademik literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır.¹

¹ Abdullah Abdurrazzak, intişarü'l islami fi Garbi ifrikiya, 1. Basım, Daru'l Fikri'l Arabi, Mısır, 2006, s. 6; Mahmud gâkir, et-Tarihu'l-islami-Garbi ifrikiya, 2. Basım, el-Mekteb el-Ğslamiye, 2000, c. 15, s. 118-119.

3.MALİLİ ÂLİMLERİN ARAPÇA DİLİNİN VE İSLAM KÜLTÜRÜNÜN YAYILMASINDAKİ ROLÜ VE KATKILARI

Mali Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan ve şöhreti yaygınlaşmış Timbuktu ve Cenne gibi krallıklar, başkentler ve ilim merkezleri, Arap-İslam kültürünün bu topraklarda yayılmasında muazzam bir role sahip olmuştur. Arap-İslam kültürü, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda, İslam alimlerinin ve bu alimlerin İslam kültürünün Batı Afrika ve ötesine yayılmasında büyük katkıları olan bilimsel eserlerinin çokluğuyla tanınan Songhay İslam İmparatorluğu döneminde parlak bir zirveye ulaşmıştır. Songhay İmparatorluğu'nun kültürel başkenti olan Timbuktu şehri, din, dil ve tarih gibi çeşitli bilim dallarında eserler vermiş birçok meşhur alimi bünyesinde barındırmıştır.

Bu bölüm, Mali'deki yerli âlimlerin Arapça dilinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve yaygınlaştırılması ile İslam kültürünün yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılmasındaki hayati rollerini ve özgün katkılarını analiz etmeye odaklanacaktır. Şeyh Ahmed Baba et-Tinbuktî, gibi tarihi ve modern dönemde öne çıkan mümtaz şahsiyetlerin ilmî faaliyetleri, eserleri, pedagojik yaklaşımları ve toplumsal etkileri detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu âlimlerin sadece Arapça'yı öğrenmekle kalmayıp, aynı zamanda bu dili kullanarak özgün eserler üretmeleri, halkı bilinçlendirme çabaları, medreseler ve ilim meclisleri kurmaları ve sözlü kültürü yazıya aktarma konusundaki gayretleri vurgulanacaktır.

Araştırmanın tarihsel ve siyasal gelişim süreci dikkate alınarak, üç aşamalı bir kronolojik tasnif yapılmıştır:

3.1. İslam Krallıkları Döneminde (Mali Krallığı, Songhay Krallığı, Masina Krallığı Gibi) Yaşayan Âlimler.

3.1.1.Sidi Yahya et-Tâdilî (veya et-Tâdelsî) (ö. 866 H/1462 M)

İmam, veli, sâlik, ârif-i billâh, örnek şahsiyet, mükâşefe sahibi, kutup, gavs olan Sidi Yahya et-Tâdilî (veya et-Tâdelsî), Abdürrahim b. Abdurrahman b. Yahya el-Bekkâ'nın oğludur. Kendisi (Allah rahmet eylesin) âlim, allâme, âbid, zâhid, rabbânî, vera sahibi, mükâşif, mürebbî, sâlih bir veli, örnek bir şahsiyet, derya gibi bir fakih, derin anlayış sahibi bir dilbilimci, şair ve tüccar idi. Timbuktu hükümdarı Muhammed Nad zamanında bu şehre gelmiş, hükümdar kendisine büyük bir sevgi ve hürmet göstermiş, onun için bir cami inşa ettirmiş ve kendisini oraya imam tayin etmiştir. İlim tahsilinde ve ibadette büyük gayret göstererek ilimde, salâh ve velâyette en üst mertebeye ulaşmış,

şöhreti her tarafa yayılmış, bereketi hem özel hem de genel kesimlerce görülmüştür. Başlangıçta tüccarlıkla iştigal etmiş, daha sonra ticareti bırakarak kendini ilme ve öğretime adanmıştır. Özellikle Timbuktu'da, genel olarak da Sudan bölgesinde ilmî, edebî ve fikhî hareketin ateşini tutuşturan ilk âlimler kuşağından kabul edilir. Batı Sudan'dan pek çok âlim kendisinden ilim tahsil etmiştir. Fakih ve kadı Mûdebb el-Kâbirî için yazdığı bir mersiyesinin matlaı şöyledir:

تذكر فقي التذكار جل الفوائد وفي طيه ورد على خير وارد
ألم تر سفر الحث بالفضل خصصوا وسفر ذوي الأفكار أحظى بزائد

Hatırla ki hatırlamakta nice faydalar vardır, Onun içinde en hayırlı varidin gelişi saklıdır. Görmez misin, faziletle yolculuk edenler özellikle seçilmiştir, Fikir ehlinin yolculuğu ise daha da fazla kazançlıdır.

İlmî konumu nedeniyle bölgedeki birçok âlim tarafından övülmüştür. Bunlardan biri olan Kadı Mahmûd Akît, onun hakkında şöyle demiştir: "Sîdî Yahyâ'dan daha faziletli bir kimse Timbuktu toprağına ayak basmamıştır..."¹ Fakih Abdurrahmân b. Mahmûd Akît ise şöyle demiştir: "Timbuktu ehlinin her gün, üç günlük mesafede bile olsa, bereketlenmek için Sîdî Yahyâ'nın kabrini ziyaret etmesi vaciptir..."²

3.1.2. Kadı Kâtip Mûsâ (ö. 923/1517)

Kadı Kâtip Mûsâ, Allah ona rahmet eylesin, âlim, fakih, Zâhid, kâtip, Kral Mansa Mûsâ'nın danışmanı, âdil bir kadı ve bedenen sağlıklı bir imam idi. Kırk yıl imamlık yapmış ve bedensel sıhhati yerinde olduğu için tek bir namazda bile yerine vekil tayin etmemiştir. Rahmetlinin evinin arkasında büyük bir ağacı vardı, onun altına bir kürsü kurar ve insanlar arasında hükmederdi. Bu fakih, Sultan Âdil Hacı Mansa Mûsâ'nın emriyle Fas'a eğitim için giden ilk Sudanlı âlimlerden biri olarak kabul edilir. Yahut Fas ile Mali arasında gerçekleşen ilk kültürel heyetleri oluşturan Sudanlı âlimlerdendir. İmamlık görevinde onu Fakih Abdullah el-Belbâlî takip etmiştir. Fas'a gittikten sonra ciddiyetle çalışmış, gayret etmiş ve fıkıh alanındaki çalışmalarını derinleştirmiştir.

¹ et-Tâlib Muhammed b. Ebîbekir el-Bertelî, *Fethü's-Şekûr fî Ma'rifeti A'yânî Ulemâi't-Tekrûr*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Kettânî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981), 50; Abdurrahmân Muhammed Mîgâ, *el-Hareketü'l-Fikhiyye ve Ricâlühâ fî Bilâdi's-Sûdânî'l-Garbi mine'l-Karnî's-Sâmin ile'l-Karnî's-Sâlii Aşere el-Hicrî* (Fas: Menşûrâtü Vizâreti'l-Evkâf, 2011), 303.

² el-Bertelî, *Fethü's-Şekûr*, 50

Ardından Sudan'a dönmüştür. Rahmetli, dokuzuncu hicrî yüzyılda vefat edinceye kadar tedrisat ve kadılık görevlerini sürdürmüştür.¹

3.1.3. el-Hâc Ahmed b. Ömer (ö. 943/1537)

Kendisi, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin dedesi olan el-Hâc Ahmed olarak bilinen Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akîb b. Ömer b. Ali b. Yahyâ et-Tekrûrî et-Tinbüktî'dir. Allah ona rahmet eylesin, hayırsever, faziletli, dindar, sâlih, vera sahibi, sünnete, mürüvvete, iffete ve doğruluğa bağlı bir kişiydi. Fakih, nahivci, dilbilimci, aruz uzmanı, seçkin ve yetenekli bir tahsil ehli, hâfız olup ilim tahsiline ve kitapların istinsahına önem verirdi. Kendi eliyle birçok divan ve kitap yazmış, pek çok faydalı bilgiyi ve şerhi bir araya getirmiş ve yaklaşık beş yüz cilt eser bırakmıştır. İlimi, anne tarafından dedesi Fakih Endağ Muhammed el-Kebîr'den, dayısı Fakih el-Muhtâr en-Nahvî'den ve başkalarından almıştır. Sekiz yüz doksan (890) yılında hacca gitmiş ve el-Celâl es-Süyûtî, Hâlid el-Ezherî ve diğer âlimlerle görüşmüştür. Sonra Sudan'a dönerek ders vermeye başlamış ve aralarında el-Müdevvene ve başka eserleri kendisinden okuyan kardeşi Fakih Kadı Mahmûd b. Ömer'in de bulunduğu pek çok kişi ondan istifade etmiştir. İlimde ders verme ve tahsil etme konusunda büyük çaba göstermiş, kendisine Ulu Cami'de imamlık teklif edilmiş ancak kabul etmemiştir. Dokuz yüz kırk üç (943) senesinin Rebû's-sânî ayının bir cuma gecesi, seksen yaşını aşmış bir halde vefat edene kadar tedrisat ve te'lif ile meşgul olmuştur.²

3.1.4. Müeddeb Muhammed el-Kâberî (ö. 949/1543)

Kendisi, sâlih velî, şeyhlerin şeyhi Ebû Abdullah el-Kâdî Müeddeb Muhammed el-Kâberî'dir. Allah ona rahmet eylesin, âlim, fakih, sâlih bir velî olup fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde uzmanlaşmıştı. Dokuzuncu hicrî yüzyılda Timbuktu'da ikamet etmiş ve orada Fakih Sîdî Abdurrahmân et-Temîmî (Kadî Habîb'in dedesi), Fakih Endağ Muhammed el-Kebîr, Fakih Abdurrahmân b. Ömer b. Muhammed Akîb ve Allâme Kutup Sîdî Yahyâ et-Tâdelsî gibi Timbuktu şehrinin büyük şeyhlerinden birçoğuyla aynı dönemde yaşamıştır. İlimde ve salâhta en yüksek mertebeye ulaşmış, bu yüzden talebeler ondan ilim almak için akın etmiştir. Timbuktu âlimlerinden Fakih Ömer b. Muhammed Akîb ve Sîdî Yahyâ et-Tâdelsî gibi birçok âlim ondan ilim almıştır. Onun döneminde Timbuktu, ilim tahsilinde gayretli Sudan ve Mağrip ehlinden gelen ilim talebeleriyle

¹ Abdurrahmân Muhammed Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâlühâ fî Bilâdi's-Sûdânî'l-Garbi*, 283.

² Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-İbtihâc bi-Tatrîzi'd-Dîbâc*, thk. Abdülhamîd Abdullah (Trablus: Dârü'l-Kâtib, 2000), 137; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Kifâyetü'l-Muhtâc li-Ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc*, thk. Muhammed Matî' (Fas, Menşûrâtü Vizâreti'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 2000), 1/132.

dolup taşardı. Talebelerinin çokluğundan dolayı, her ay onun yanında et-Tehzîb li'l-Berâdaî'nin hatmedildiği söylenirdi.

Onuncu hicrî yüzyılda vefat etmiş ve vefat ettiğinde Fakih Âlim Yahyâ et-Tâdelsî onun için bir kaside nazmederek mersiye yazmıştır. Bu kasidenin beyitlerinden bazıları şunlardır:¹

والبقبض للنظار في العلم قبضة	وفي ذاك إنذار بقرب الشدائد
أطلاب علم الفقه تدرون ما الذي	يشيرهموم القلب من كل وافد
بحسن تعليم مقرب فهمه	وفتاق تهذيب بحسن الفوائد
محمد الأستاذ مودب ذي النهي	رباطاً، صباراً أمره بالتزايد
فيا عجاہل بعده من مبین	ويا عرباہل بعده من مجالد
فلولا التعزي بالنبي وصحيه	وأعلام علم الدين منه وراشد
لحق لدمع العين سيح على الولا	لا فناء أشياح واطفاء وافد
لقد أظلم الوری وبانت همومه	صبيحة أسرى نفيه في الأساود
أينكر ذو حجر زحاما لحمه	ففي السلف الأسى قوي التكابد

İlim erbabının (âlimin) vefatıyla (ilimde) bir eksilme olur, Ve bunda, zorlukların yakın olduğuna dair bir uyarı vardır.

Ey fıkıh ilmi talebeleri, bilir misiniz neyin Her gelenden kalp endişelerini işaret ettiğini?

Anlayışı yakınlaştıran güzel bir öğretimle ve güzel faydalarla Tehzib'i (eseri) açan (açıklayan) biriydi.

Üstâz Muhammed Müeddeb, Adabli Terbiyeli Çok sabırlı, işi sürekli artan (gelişen) biriydi.

Ne acıdır, ondan sonra (gerçeği) açıklayan biri var mı? Ve ne yazık, ondan sonra mücadele eden biri var mı?

Eğer Nebî, sahâbîleri ve ondan gelen din ilminin Önderleri ve Raşid (halifeler) ile teselli bulmasaydık,

¹ Maiga, M. A. (2024). ARABIC POETRY IN TIMBUKTU DURING THE 19th AND 20th CENTURIES: A MODEL STUDY. *Uluslararası Dil Edebiyat Ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 399-416. <https://doi.org/10.37999/udekad.1482942>

Gözyaşının sürekli akması hak olurdu, Şeyhlerin yok olması ve gelenin (ilmin ışığının) sönmesi üzerine.

Gerçe kten de dünya karardı ve onun endişeleri açığa çıktı, Ruhunun büyük sıkıntılar içinde göçtüğü sabah.

Akıl sahibi biri onun (cenazesini) taşımadaki izdihamı inkâr edebilir mi? Geçmiş (selef) büyük sıkıntılara karşı güçlüydü.

3.1.5. Muhammed b. Mahmud b. Ömer b. Muhammed Akıt (ö. 973 H. / 1566 M.)

Timbuctû'lu Kadı Muhammed b. Fakih Kadı Mahmud b. Ömer b. Muhammed Akıt, H. 909 yılında dünyaya gelmiştir. Allah rahmet eylesin, kendisi ilim sahibi bir fakih, derin kavrayışa sahip, zihni keskin, idrakı açık, uyanık ve dikkatli bir âlim olup, zamanının zeki ve akıllı şahsiyetlerinden biriydi. İlim, salah, riyaset, itibar ve dinin hüküm sürdüğü bir ailede yetişmiştir. Aile fertlerinden ders almış ve şeyhleri tarafından ilim sahibi olduğu tasdik edilene kadar bilgi edinmeye devam etmiştir. Daha sonra tedris faaliyetlerine başlamış ve aralarında beyan ve mantık alanlarında kendisinden ders alan Ahmed b. el-Hac Ahmed'in de bulunduğu birçok âlim yetiştirmiştir. Babası, Timbuctû Cemaat Kadısı Fakih Mahmud b. Ömer vefat ettiğinde, kadılık makamına geçmiştir. Bu görevinde dünya ona yardımcı olmuş, istediği devlet ve riyasete nail olmuş, dünyadan genişçe nasip almıştır. Allah rahmet eylesin, kendisinin çeşitli eserleri bulunmaktadır; bunlar arasında Mantık'taki Muğîlî'nin Recez'ine yazdığı şerh sayılabilir. H. 973 yılına kadar kadılık görevinde bulunmuş ve bu tarihte vefat etmiştir.¹

3.1.6. Ahmed b. Muhammed b. Said (ö. 976 H. / 1569 M.)

Ahmed b. Muhammed b. Said, Fakih Kadı Mahmud b. Ömer b. Muhammed Akıt'ın torunu olup, H. 931 yılında dünyaya gelmiştir. Allah rahmet eylesin, kendisi ilim sahibi, bilgisiyle amel eden, vera sahibi, Rabbanî, salih bir veliydi. Hakikati şeriatla birleştirmiş, hadis, usul, beyan, dil ve mantık ilimlerinde uzmandı. Tahsil sahibi, müderris, fıkıhta yüksek mertebeli olup, kendi çağında anlayış ve idrakta eşsizdi. Anne tarafından dedesi Kadı Mahmud b. Ömer Akıt'tan *er-Risâle* ve *Muhtasaru Halîl* başta olmak üzere birçok eser okumuştur. Başka hocalardan ise *el-Muhtasar* ve *el-Müdevvene*'yi almıştır.

Tedris faaliyetlerine başlamış, talebeler kendisinde yoğunlaşmış ve birçok kişi kendisinden faydalanmıştır. Ders meclislerine Sudan âlimlerinden bir cemaat katılmış,

¹ Abdurrahman Meyga, *el-Hareketü'l-Fıkhîyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 329.

bunlardan Fakih Muhammed Bağyğ ve kardeşi Ahmed, kendisinden *el-Muvatta*, *el-Müdevvene* ve *Muhtasaru Halîl* gibi kitapları okumuşlardır. Şeyh Ahmed Baba, küçük yaşta iken derslerinin bir kısmına katılmıştır. Ayrıca Kadı Ömer b. Mahmud ve Fakih Mahmud Ka't da kendisinden ders almışlardır.

Çok sayıda eseri bulunmaktadır; bunlardan bazıları fıkha dair *İstidrâkât*'ı ve *el-Beyân ve 't-Tahsil*'e dayanarak kaleme aldığı *Muhtasaru Halîl* üzerine latif bir hâşiyedir. Allah rahmet eylesin, H. 976 yılı Muharrem ayının ilk gününe kadar tedris, telif ve fetva işleriyle meşgul olmuş, bu tarihte vefat etmiştir. Bazı rivayetlerde ise H. 996 yılında vefat ettiği belirtilmiştir.¹

3.1.7. Ahmed b. Mahmud Bağyğ el-Vankarî el-Canavî et-Timbuktî (ö. 978 H. / 1571 M.)

Muhammed Bağyğ'ın kardeşidir. Allah rahmet eylesin, kendisi ilim sahibi, âlimane bilgisiyle amel eden, ibadet ehli, zahit, çok yönlü ve usta bir şahsiyetti. Alçak gönüllü, Sünnî, hayra meyilli, iyi niyetli, hakka bağlı ve Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmayan biriydi. Kardeşi Muhammed Bağyğ ile birlikte Cenne'den Timbuctû'ya intikal etmiş, Fakih Ahmed b. Muhammed Said'in *Muhtasaru Halîl* ve diğer eserler üzerine derslerine devam etmiştir. Daha sonra Hacca gitmiş ve büyük şark âlimlerinden bir grupla karşılaşmıştır; bunlar arasında Fakih Nâsır el-Lakkânî, et-Tâcurî, Şerîf Yusuf el-Emyûnî, Berhemûşî el-Hanefî ve İmam Muhammed el-Bekrî gibi şahsiyetler bulunmaktadır. Kendilerinden çok istifade etmiş, Hac sonrası ülkesine dönerek Timbuctû'ya yerleşmiştir. Burada Fakih Ahmed b. Said'in meclisine devam ederek fıkıh ve hadis dersleri almış, kendisinden *el-Muvatta*, *el-Müdevvene* ve *el-Muhtasar*'ı okumuştur. Aynı şekilde Fakih el-Hac Ahmed b. Ahmed'in (Baba'nın babası) derslerine devam ederek usul, beyan ve mantık ilimlerini almış, ondan Sübkî'nin *Usûl*'ünü ve *Telhîsu'l-Miftâh*'ı okumuştur. Allah rahmet eylesin, H. 978 yılı Ramazan ayının on ikinci perşembe günü vefat edene kadar tedris ve fetva faaliyetlerini sürdürmüştür.²

¹ Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîhu's-Südân*, thk. Hamahullah Velid es-Sâlim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), s. 43-53.

² Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 28; Ahmed Babir el-Ervânî, *es-Sa'âdetü'l-Ebediyye fî't-Ta'rîf bi-Ulemâi Timbuktû el-Behiyye* (Libya: Cem'iyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, 2001), s. 39.

3.1.8. Ebû Abdullâh İndîğ Muhammed (el-Hafîd) (ö. 986 H. / 1579 M.)

Timbuctû'daki Senkerî Camii imamı İndîğ Muhammed b. el-Muhtâr en-Nahvî b. İndîğ Muhammed'dir. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, takvalı, vera sahibi, alçak gönüllü, fıkıhçı ve Allah'a güvenen bir şahsiyetti. Arapça ilmindeki şöhretiyle tanınır, Resûlullah'ı (s.a.v.) öven şiirler yazar ve Ramazan aylarında Senkerî Camii'nde Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ* adlı eserini okurdu. İlim şeyhleri onun ilmini ve salihliğini tasdik etmiştir. Kadı Mahmud b. Ömer Akıt, ileri yaşlarında iken ona Senkerî Camii imamlığını tevdi etmiştir. H. 986 yılında vefat edene kadar tedris ve imamet görevlerini sürdürmüştür.¹

3.1.9. Muhammed Keddad el-Fûlânî (ö. 989 H. / 1581 M.)

İmam Muhammed b. Ebî Bekir b. Keddad el-Fûlânî'dir. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, fakih bir imam ve Allah'ın salih kullarının en hayırlılarından biriydi. İmam Osman b. el-Hasan et-Tîşîfî'nin vefatından sonra, Kadı el-Akîb'in emriyle Timbuctû Ulu Camii imamlığını üstlenmiştir. On iki yıl imamlık görevinde bulunmuş ve H. 989 yılı Muharrem ayının yirmi dokuzuncu Pazar gecesi vefat etmiştir.²

3.1.10. Fûdî b. Muhammed Sâkû (ö. 990 H. / 1582 M.)

H. X. yüzyılda Cenne'de yaşamış olan âlim Fakih Muhammed Sâkû el-Vankarî'nin oğludur. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, fakih, salih bir veliydi. H. IX. yüzyılın ortalarında Bayt kasabasından ayrılarak Cenne şehrine yerleşmiştir. Cenne'ye vardığında, şehrin sultanı tarafından sıcak bir şekilde karşılanmış ve sultan kendisinden orada ikamet etmesini rica ederek onu son derece yüceltmıştır. Kadı'l-Kudât Fakih Mahmud, Cenne şehrini ziyaret ettiğinde, onun fıkıh bilgisi ve ilmi makamından etkilenerek Kral Askia el-Hac el-Kebîr'den onu Cenne'ye kadı olarak atamasını talep etmiştir. Kral da Hac dönüşü onu bu göreve atamıştır. Fakih Fûdî, şer'î hükümlerle insanlar arasında hükmeden, merkezi otorite tarafından resmen atanmış ilk kadı olarak kabul edilir. Ondan önce insanlar hatiplere başvurur, hatipler de uzlaşma yoluyla anlaşmazlıkları çözerlerdi. Kadılık görevini üstlendiğinde, Cenne'deki kadılık makamı ona intikal etmiştir. H. X. yüzyılda vefat edene kadar kadılık görevini sürdürmüştür.³

3.1.11. Ahmed b. Ahmed, Şeyh Ahmed Baba'nın Babası (ö. 991 H. / 1583 M.)

¹ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 96.

² Ervânî, *es-Sa'âdetü'l-Edebiyye*, s. 38.

³ Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s. 16.

H. 929 yılı Muharrem ayının ilk günü doğan Ahmed b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akıt b. Ömer b. Yahya et-Timbuktî'dir. Allah rahmet eylesin, kendisi fakih, allâme, fehâme, zeki, idrak sahibi, muhakkik, çok yönlü, muhaddis, usûlî, beyan ve mantık âlimi olup, ilmin çeşitli dallarında derin bilgiye sahipti. Fesahat sahibi, yetkin bir hattattı; edebiyatta maharetli, hassas kalpli, yüksek itibar sahibiydi. Krallar ve tüm insanlar nezdinde büyük bir saygınlığı vardı. İtibarı sayesinde insanlara fayda sağlar, aracılığı geri çevrilmezdi. Krallara ve altındakilere karşı tavrı sertti, ancak onlar ona büyük bir itaatle bağlanır ve evinde onu ziyaret ederlerdi.

Alçak gönüllüydü, herkes tarafından sevilir, kimseye kin beslemez, insanlara karşı adil davranırdı. Kitap toplamaya düşkündü, çok değerli eserler içeren geniş bir kütüphanesi vardı ve bu kitapları ödünç verme konusunda cömertti. İlim tahsilini memleketinin imamı olan amcası Fakih Kadı Mahmud b. Ömer ve memleketinin diğer âlimlerinden yapmıştır. H. 956 yılında Doğu'ya yolculuk etmiş, Hac görevini ifa etmiş ve birçok yeri ziyaret etmiştir. Nasır el-Lakkânî, Şerîf Yusuf el-Ermeyûtî, Şeyh Zekerîyyâ'nın oğlu Cemâlüddîn, Şeyh et-Tâcûrî ve el-Ezherî gibi Doğu'nun önde gelen âlimlerinden bir cemaatle bir araya gelmiştir. Mekke ve Medîne-i Münevvere'de Şeyh Emînüddîn el-Meymûn, Mellâva b. Hacer el-Mekkî, Abdülazîz el-Lamtî, Abdülmü'tî es-Sahavî ve Abdülkâdir el-Fâkihânî gibi isimlerle görüşmüş ve onlardan çok istifade etmiştir. Ebû'l-Mekârim Muhammed el-Bekrî'nin sohbetlerine devam etmiş, ondan istifade etmiş ve birçok faydalı bilgiyi kaydetmiştir. Bazı şark âlimleri kendisine icazet vermiştir. Daha sonra memleketi Sudan'a dönerek ders vermeye başlamış ve yirmi yıldan fazla bir süre Sahîhayn'ı (Buhârî ve Müslim) okutmuştur. Fakih Mahmud Bağıyğ'ın oğulları Fakih Muhammed ve Ahmed Bağıyğ gibi Sudan'ın birçok fakihinden bir cemaat kendisinden ilim almıştır; bunlar kendisinden usul, beyan ve mantık okumuşlardır. Ayrıca Fakih Kadı Mahmud b. Ömer Akıt'ın oğulları olan kardeşler Abdullah ve Abdurrahman da ondan ders almışlardır. Oğlu (Şeyh Ahmed Baba) kendisinden çeşitli ilim dallarını öğrenmiş ve icazet almıştır; onun okumasıyla Sahîhayn, *el-Muvatta* ve diğer eserleri dinlemiştir.

Çeşitli eserler kaleme almıştır; bunlar arasında Senûsî'nin *Suğrâ*'sına ve Kurtubî'ye yazdığı şerh, İbn Müheyib'in Hz. Resûlullah (s.a.v.) medhiyesine dair *el-İşrîniyyât el-Fazâziyye* adlı muhammesâtına şerh, Muğîlî'nin manzum eserine güzel bir şerh ve Hûncî'nin *Cumel*'ine şerh bulunmaktadır. Ayrıca usul alanında bir eser telif etmeye başlamış ancak tamamlayamamıştır. Halîl'in bazı yerlerine ve Tettâî'nin şerhine

ta'lik yazmış ve buradaki sehâvî noktaları açıklamıştır. H. 991 yılı Şaban ayının yirmi yedinci pazartesi gecesi vefat edene kadar tedris ve telif faaliyetlerini sürdürmüştür.¹

3.1.12. Ebûbekir Ahmed b. Ömer Akıt (ö. 991 H. / 1583 M.)

H. 932 yılında Timbuctû şehrinde doğan ve Ebûbekir Ber olarak bilinen Ebû Bekir b. el-Hac Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akıt et-Timbuktî'dir. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, fakih, salih, zâhid, vera sahibi, takvalı, merhametli, hayırsever, iffetli ve alçak gönüllüydü. Dini sağlam, doğru yolda, fakirlere, miskinlere, yetimlere ve dullara infakta bulunurdu. Allah rahmet eylesin, riyaset ve devlet sahibi bir ilim ve salah evinde yetişmiş, ilim talebine yönelmiş ve bu alanda zirveye ulaşmıştır. Daha sonra Doğu'ya yolculuk etmiş, Hac görevini ifa etmiş ve Medîne'de bir süre ikamet etmiştir. Ardından memleketine dönmüş ve orada birkaç yıl kalmıştır. Sonra ailesini alarak Medîne-i Münevvere'ye, Resûlullah'ın (s.a.v.) Mescidi'ne yakın olmak için hicret etmiştir.

Bölgeden birçok âlim kendisinden ilim tahsil etmiştir; bunlar arasında Arapça ilmini ve diğer ilimleri kendisinden alan yeğeni Fakih Ahmed Baba da bulunmaktadır. Tasavvuf ve diğer konularda çeşitli eserleri vardır; bunlar arasında *Mu'inü'd-Du'afâ fi'l-Kanâ'ah* adlı eseri ve diğer telifatı sayılabilir. Allah rahmet eylesin, H. 991 yılının ilk günü Medîne-i Münevvere'de vefat edene kadar orada ikamet etmiştir.²

3.1.13. Muhammed b. Mahmud Bağyğ (ö. 1002 H. / 1594 M.)

Batı Sudan'ın onuncu yüzyılının müceddidi, âlim, allâme, ilim deryası ve fehâme sahibi Şeyh Muhammed b. Mahmud b. Ebî Bekir el-Vankarî et-Timbuktî, Bağyğ olarak tanınan, H. 930 yılında dünyaya gelmiştir. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, çok yönlü, muhakkik, idrak sahibi, zeki, ferasetli, inceliklere nüfuz eden, hazırcevap, hızlı kavrayışlı, derin anlayışa sahip, salih, abid, zahit, mütevazı, yumuşak huylu, dürüst ve adil bir şahsiyetti. Halk ve seçkinler tarafından sevilir, Allah'ın salih kullarının ve amel eden âlimlerinin en hayırlılarından bir müftüydü. İbadete devam eder, kötü ahlaktan ve gereksiz tartışmalara girmekten uzak dururdu. İnsanların ihtiyaçlarını gidermeye çalışır, onların haklarını korumak için büyük çaba sarf eder, başlarına gelen musibetlere üzülür, aralarını bulur ve onları ilmi sevmeye, meclislerine devam etmeye teşvik ederdi. Kitap toplamaya düşkün olup, kıymetli ve faydalı kitaplarını ilim talebelerine cömertçe sunardı.

¹ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 29.

² Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s. 31; Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 108.

Allah rahmet eylesin, gece gündüz ilim öğretmeye, bıkmadan ve usanmadan fayda ulaştırmaya karşı büyük bir sabrı vardı; ömrünü eğitim ve öğretime adanmıştır. Cenne Sultanı ona kadılık görevini vermek istemiş, ancak o bu görevi reddederek şehirden kaçmış ve Timbuctû'ya yerleşmiştir.

Arapça ve fıkıh ilimlerini babası Ebû Bekir Bağıyğ ve dayısından almıştır. Daha sonra Timbuctû'ya giderek Ahmed b. Said'in *el-Muhtasar* derslerine devam etmiştir. Ardından dayısıyla birlikte Hacca gitmiş, Mısır'da Nâsır el-Lakkânî, et-Tâcûrî, Şerîf Yusuf el-Berhemûşî el-Hanefî, İmam Muhammed el-Bekrî ve diğer âlimlerle karşılaşmış ve onlardan çok istifade etmiştir. Hac farızasını eda edip bazı Doğu âlimleriyle görüştüktan sonra memleketine dönmüş ve nihayet Timbuctû'ya yerleşmiştir. Fakih Ahmed b. Said'in meclisine devam ederek fıkıh, hadis, *el-Müdevvene*, *el-Muvatta*, *el-Muhtasar* ve diğer kitapları okumuştur. Fakih el-Hac Ahmed b. Ahmed'den usul, beyan ve mantık ilimlerini almış, ondan Sübkî'nin *Usûl*'ünü ve *Telhîsu'l-Miftâh*'ı okumuştur. Ayrıca *Cumelü'l-Hûnî* derslerine katılmış ve bununla birlikte ders vermeye devam ederek sonunda sanatlar ilminde zamanının eşsiz şeyhi olmuştur.

Bölgenin birçok âlimi kendisinden ilim almıştır; bunlar arasında yirmi yıldan fazla bir süre ona devam eden Fakih Ahmed Baba da bulunmaktadır. Ahmed Baba, *Muhtasaru Halîl* ve İbn Hâcib'in **Furû**unu onun yanında araştırma, tahkik ve tahrir yoluyla bitirmiş, *Muhtasaru Halîl*'i on kereden fazla hatmetmiş ve *et-Tavdîh* derslerine katılmıştır. *el-Muvatta*'yı anlayarak okumuş ve onun yanında hatmetmiştir. Ayrıca *el-Münteka*, *el-Müdevvene* ve diğer fıkıh, Arapça ve dilbilgisi kitaplarını da onun yanında takip etmiştir.

Ahmed Baba'ya kendisinin rivayet etmesine ve ondan rivayet edilmesine caiz olan her şey için icazet vermiştir. Allah rahmet eylesin, onun çeşitli fetvaları ve eserleri bulunmaktadır; bunlar arasında *Muhtasaru Halîl*'e yazdığı ta'likler yer alır; bu ta'liklerde Halîl şârihlerinin düştüğü hatalara dikkat çekmiştir. Ayrıca Tettât'nin şerhini baştan sona takip ettiği ve naklen ve takrîren ondaki sehâvî (dikkatsizlikten kaynaklanan) noktaları azami fayda sağlayacak şekilde açıkladığı haşiyeleri (*turar*) vardır. Bu haşiyeler, öğrencisi Ahmed Baba tarafından müstakil bir eser olarak çeşitli defterlerde toplanmıştır. Ayrıca hâlâ yazma hâlinde olup Kuzey Mali'deki özel ve genel kütüphanelerde dağınık hâlde bulunan birçok fetvası vardır. Allah rahmet eylesin, ömrü

boyunca tedris, fetva ve insanlar arasında kadılık görevlerini sürdürmüş ve H. 1002 yılı Şevval ayının Cuma günü vefat etmiştir.¹

3.1.14. Fakih Bab Kûr b. el-Hac Muhammed el-Emîn Kânû (ö. ?)

Kendisi fakih, tarihçi Bab Kûr b. el-Hac Muhammed b. el-Hac el-Emîn Kânû'dur. Allah rahmet eylesin, fakih, âlim ve mahir bir tarihçiydi. Çeşitli ilimlerde yetkin olup, birçok eseri bulunmaktadır. Bu eserler arasında günümüze ulaşmayan “*Duraru'l-Hisân fî Ahbâri Ba'di Mulûki's-Sûdân*” adlı eseri de yer almaktadır. Bu kitap çok değerli bir eser olup, *Târîhu'l-Fettâş* kitabının müellifinin dayandığı temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir, ancak günümüze kadar bulunamamıştır. Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi arınamamıştır. Vefat tarihi tespit edilememiştir, muhtemelen H. X. yüzyılın sonunda veya H. XI. yüzyılın başında vefat etmiştir.²

3.1.15. Ebû Bekir el-Muhtâr (ö. ?)

Aslen Zencevî, neseben Kâbirî olan âlim Ebû Bekir el-Muhtâr'dır. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, mahir bir müellifti. Zahit, vera sahibi olup, fikhî fer'î meselelerde sağlam bir bilgiye ve derin bir kavrayışa sahipti. Fakih Ebû Bekir b. el-Muhtâr, Batı Sudan'da H. XI. ve H. XII. yüzyılların en önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilir; zira eserleri ve fetvalarıyla Arap-İslâm kültürüne belirgin izler bırakmıştır. Eserlerinin çokluğuna rağmen, günümüze sadece “*Nibrâsü'l-Hidâye fî Dîni'l-Haneîyye*” adlı kitabı ulaşmıştır. Bu eser, meseleleri usulüne göre temellendiren ve ardından âlimlerin görüşleriyle destekleyen değerli bir fıkıh kitabıdır. Vefat tarihi tespit edilememiştir.³

3.1.16. Müeddib Bekr Terâvûrî (ö. ?)

Kadı Bekr Terâvûrî'dir. Allah rahmet eylesin, kendisi âlim, fıkıhta yetkin, abid, zahit, vera sahibi ve adil bir kadıydı. Ailesi Cenne bölgesinin yönetici ailelerinden olup, kendisi de bu ailenin himayesinde yetişmiş; ancak saltanattan yüz çevirerek ilme yönelmiş ve onun bereketine nail olmuştur. İlim tahsilinde azimle çalışarak yüksek bir ilim derecesine ulaşmıştır. Ahmed Terf Hacca gittiğinde kadılık görevine onu vekil bırakmış, kendisi de vefat edene kadar bu görevde kalmıştır. H. X. yüzyılda yaşamış Cenne'nin önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁴

¹ Ahmed Baba, *Neylû'l-İbtihâc bi-Tatrîzi'd-Dîbâc*, s. 600; Ahmed Baba, *Kifâyetü'l-Muhtâc*, c. 2, s. 237.

² Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 315.

³ Ervânî, *es-Sa'âdetü'l-Edebiyye*, s. 60; Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 71.

⁴ Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 320.

3.1.17. Kadı Tarihçi Mahmud Ka't (ö. 1002 H. / 1594 M.)

Kadı, tarihçi ve yazar Mahmud Ka't b. el-Hac el-Mütevekkil el-Kermenî (ikamet yeri), et-Timbuktî (konut yeri) ve aslen el-Vankarî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, vera sahibi, tarihçi, yazar, Kral Askia el-Hac'ın danışmanı ve hafızdı. Fıkıhta geniş bilgiye, tarihte sağlam bir konuma sahip olup, edebiyatta da mahirdi. Ga'o şehrinin batısındaki Kurma bölgesinde doğmuş, Askia el-Hac ile çağdaş olmuş, Askia onu sevmiş ve kadı ile danışman olarak atamıştır. Bölgenin âlim ve fakihlerinden ilim tahsil etmiştir. H. 902 (M. 1495) yılında Hac yolculuğunda el-Hac Askia'ya eşlik etmiştir. Bir grup Doğu âlimiyle görüşmüştür. Allah rahmet eylesin, H. 1002 yılında Arkia'da vefat etmiş ve Timbuctû'ya defnedilmiştir.

Bize ulaşan eserleri arasında, Songay Devleti'ni ve ondan önceki Mali Devleti gibi devletleri tarihlendiren *Târîhu'l-Fettâş* adlı kitap bulunmaktadır. Müellif, el-Hac Askia Muhammed Ture'nin vezirlerinden ve onun meşhur Hac yolculuğunda ona eşlik edenlerdendi.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.18. Mûr Cûr Salih (ö. ?)

Kendisi Mûr Cûr Salih el-Vankarî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fıkıhta yetkin ve vera sahibi bir şahsiyetti. Askia Muhammed el-Hac onu sevmiş ve devlet işlerinde kendisine danışman yaparak istişarelerde bulunmuştur. Şeyh Mûr Cûr Salih'in Kral Askia Muhammed üzerinde büyük bir etkisi vardı; zira devlet işlerinde ve diğer konularda söylediklerinin tamamını uygulardı. Askia'ya Hac'da eşlik etmiş ve Doğu âlimlerinden bir grupta karşılaşmıştır. Hac'dan döndükten sonra kralın danışmanı olarak kalmış ve kral Askia'yı Allah yolunda putperest Mossi kabilelerine karşı cihad etmeye teşvik eden kişi olmuştur. Bir okulu vardı; orada ilim talebelerine ders verir ve onlarla bazı fikhî meseleleri tartışırdı. Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır. Allah rahmet eylesin, H. X. yüzyılda vefat edene kadar ders vermeye ve nesilleri yetiştirmeye devam etmiştir.²

3.1.19. Mesir Bûba ez-Zağrânî (ö. ?)

Fakih Mahmud b. Ömer'in arkadaşı olan fakih Şeyh Mesir Bûba veya Musa Erbûb ez-Zağrânî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, zâhid, vera sahibi, hayırsever, faziletli, salih ve abid bir şahsiyet olup, kabilesinde nadir bulunan bir örnekti. Vaiz Fakih

¹ Abdurrahman es-Sa'di, *Târîhu's-Sûdân*, s. 60.

² Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 348.

Abdullah b. Fakih Mahmud'un sohbetlerine devam etmiş, onun rehberliğiyle hidayete ermiş ve ondan çok etkilenmiştir. İlim tahsilinde azimle çalışarak zamanının şeyhi olmuştur. H. X. veya H. XI. yüzyılda vefat etmiştir.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.20. Ahmed b. el-İmam Saddîk (ö. 1005 H. / 1597 M.)

Ebû'l-Abbâs Fakih Ahmed b. el-İmam Saddîk b. Muhammed Ta'lâ'dır. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, vera sahibi, takvalı, zâhid, fıkıhta yüksek mertebeli ve bilgisiyle amel eden bir şahsiyetti. H. 989 yılında, İmam Muhammed b. Ebî Bekir b. Keddad el-Fûlânî'nin vefatından sonra Kadı el-Akıb b. Kadı Mahmud'un emriyle Timbuctû Ulu Camii imamlığını üstlenmiştir. On altı yıl birkaç ay imamet ve tedris görevlerinde bulunmuştur; bunun on yılı Songay Devleti döneminde, kalan kısmı ise Şerîf Ahmed ez-Zehebî Devleti döneminde geçmiştir. Songay Devleti dönemindeki Ulu Camii'nin son imamı olmuştur. Allah rahmet eylesin, H. 1005 (M. 1597) yılı Ramazan ayının dokuzuncu Cuma günü vefat edene kadar hayatını tedris, imamet ve fetva işlerine adanmıştır.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.21. Şeyh Abdurrahman b. Abdillâh es-Sa'dî (ö. ?)

Abdurrahman b. Abdillâh b. İmran b. Âmir es-Sa'dî et-Timbuktî'dir. Allah Teâlâ onlara rahmet eylesin. Doğumu H. 1004 yılı Ramazan Bayramı gecesi (Çarşamba gecesi) gerçekleşmiştir. Otuz altı yaşında Senkerî Camii imamlığını üstlenmiştir. İslamî Songay Devleti'ni tarihlendiren "*Târîhu's-Sûdân*" adlı eseri kaleme almıştır. Vefat tarihi tespit edilememiştir. Ancak H. 1065 yılında hayatta olduğu bilinmektedir.³ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.22. Fakih Muhammed Tall (ö. ?)

Benî Midâs'a mensup Şerîf Fakih Muhammed Tall'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, dilbilimci, nahivci ve sarfçıydı. Sahâbeyi tanıma konusunda bilgi sahibiydi. Askia onu sevmiş, kendisine yakınlaştırmış ve danışman yapmıştır. Bu fakih, H. 902 yılında Askia'ya Hac'da eşlik eden âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Sudan'a döndükten sonra H. X. yüzyılda vefat etmiştir.⁴ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

¹ Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 348.

² Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s. 32; Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 38.

³ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 176.

⁴ Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 372.

3.1.23. Muhammed b. İndîğ Muhammed (ö. 1020 H. / 1612 M.)

Kadı Muhammed b. İndîğ Muhammed b. Ahmed Berri b. Ahmed b. Kadı İndîğ Muhammed dedenin oğludur. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, faziletli, muhaddis bir kadıydı ve fıkıhta köklü bir bilgiye sahipti. Şeyh Berakât b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hattab el-Mekkî'den ilim almış, Mekke'deki evinde H. 981 yılında kendisine Sahîh-i Müslim'i aktarmış ve bu konuda icazet vermiştir. İmam Muhammed Kurd el-Fûlânî'den de icazet ve menâvele yoluyla ilim almıştır. H. 1016 yılında, Kadı Muhammed b. Ahmed b. Kadı Abdurrahman'ın vefatından sonra Paşa Mahmud Link'in emriyle Timbuctû'da kadılık görevini üstlenmiştir. O tarihte altmış yaşındaydı. Dört yıl kadılık görevinde bulunmuştur. H. 1020 yılı Şevval ayının dokuzuncu günü vefat etmiştir. Vefatında altmış dört yaşındaydı.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.24. Şeyh Mahmud b. 'Âl (ö. 1030 H. / 1621 M.)

H. 960 yılında doğan Şeyh Mahmud b. 'Âl (lam harfinin fethalı ve şeddeli okunmasıyla), b Muhammed, Âdd b. el-Gazâlî b. Ali b. Yahya b. İbrahim ed-Dağûğî olarak bilinir. Allah rahmet eylesin, âlim, allâme, derin bilgiye sahip, çeşitli ilimlerde yetkin, âlimlerin önde gelenlerinden biriydi; zamanında onun gibisi bilinmezdi. Allah rahmet eylesin, çoğu kaybolmuş birçok eser ve risale bırakmıştır. İlmi eserlerinden bazıları, *Lâmiyyetü'l-Ef'âl*'e yazdığı ve *Fekkü'l-Lâmiyye* adını verdiği şerh, *el-Kâide*'yi açıkladığı ve *Fethü'l-Akfâl* adını verdiği eseridir. Ayrıca *Metnü'l-Âcurrûmiyye* üzerine bir şerhi ve Kral Askia İshak b. Askia Davud'a hitaben yazdığı, sükîlerin kökenlerini ve onların Sahâbe soyundan geldiğini açıkladığı bir risalesi bulunmaktadır. Allah rahmet eylesin, H. 1030 yılında vefat etmiştir.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.25. Ahmed b. Muhammed el-Fûlânî el-Mâsinî (ö. 1035 H. / 1626 M.)

Faziletli, hayırsever, salih âlim Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Fûlânî el-Mâsinî'dir. Allah rahmet eylesin, fıkıhta yetkin, âlim, allâme, Allah'ın velilerinden, sofi, takvalı, zâhid ve vera sahibi bir şahsiyetti. Fıkıhta köklü bir bilgiye sahipti; ilim ve vera konusunda zamanında eşi benzeri yoktu. H. 1035 yılında vefat edene ve Timbuctû Ulu Camii'nin mezarlığına defnedilene kadar çabalarını tedris ve fetva işlerine adanmıştır.³ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

¹ Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s. 219.

² Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 71.

³ Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s. 60; Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 71.

3.1.26. Ahmed Baba et-Timbuktî (ö. 1036 H. / 1627 M.)

Timbuctû'da H. 963 yılında doğan fakih imam, Seyyid Ahmed b. el-Hac Ahmed b. el-Hac Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akıt et-Timbuctî'dir. Dünyanın âlimi ve muallimi, hadislerin sancaktarı ve şerh edicisi, İmam Mâlik mezhebinin rivayetini yükselten ve öncüsü, Batı Sudan âlimlerinin sultanıydı. Allah rahmet eylesin, ilim ve salâhın hüküm sürdüğü bir evde yetişmiş, ilmi ve riyaseti asırlarca miras almıştır. İlim tahsilinde öyle bir gayret göstermiştir ki, tüm çağdaşlarını geride bırakmıştır. Şeyhleri onun ilmini tasdik etmiş, ünü Batı'da yayılmış ve çeşitli beldelerin âlimleri fetva hususunda ona başvurmuşlardır. Allah rahmet eylesin, cesur ve hakka bağlıydı; bu konuda, hatta emirler karşısında bile asla taviz vermezdi.

Nahiv ilmini amcası Ebû Bekir'den okumuş, babasından hadis ve mantık öğrenmiştir. *er-Risâle*'yi (fikhî anlayışla) ve Harîrî'nin *Makâmât*'ını başka hocalardan okumuştur. Fakih Ahmed b. Muhammed b. Said'in bazı derslerine katılmıştır. Şeyhi Muhammed Bağıyğ'a yirmi yıldan fazla hocalık makamda bir süre devam etmiş; ondan tefsir, hadis, fıkıh, usul, Arapça ve diğer ilimleri almıştır. *Muhtasaru Halîl*'i bizzat kendi okuması ve başkalarının okumasıyla sekiz civarında hatmetmiştir.

el-Muvatta'yı anlayarak hatmetmiş, İbn Mâlik'in *Teshîl*'ini üç yıl boyunca araştırma ve tahkik yoluyla tamamlamış, Sübkî'nin *Usûl*'ünü Muhallî'nin şerhiyle üç kez tahkik yoluyla okumuş, Irâkî'nin *Elfiyye*'sini müellifinin şerhiyle, *Telhîsu'l-Miftâh*'ı Sa'dî'nin muhtasarıyla iki kez, Senûsî'nin *Suğrâ*'sını, onun *Cezâiriyye* şerhini, İbn Atâullâh'ın *Hikem*'ini Zerûk'un şerhiyle birlikte, İbn Âsım'ın *Tuhfetü'l-Hukkâm*'ını ve oğlunun şerhini tamamen şeyhinin yanında okumuştur. Ayrıca İbnü'l-Hâcib'in **Furû**unu araştırma yoluyla, Halîl'in *et-Tavdîh*'ini, Bâcî'nin *el-Münteka*'sını, Ebû'l-Hasen ez-Zervîlî'nin şerhiyle *el-Müdevvene*'yi ve Kadî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını okumuştur. Sahîhayn'ı (Buhârî ve Müslim) ve Veşrîsî'nin *el-Mi'yâr*'ını ve diğer kitapları da ondan okumuştur. Şeyhi, kendi yazısıyla, kendisinin rivayet etmesine ve ondan rivayet edilmesine caiz olan her konuda kendisine icazet vermiştir. Babası da ona caiz olan her şey için icazet vermiştir.¹

Batı Sudan'daki paşaların fitnessi sırasında büyük bir imtihana tabi tutulmuş, Paşa Mahmud Zerkûn tarafından ailesi ve bir grup Sudanlı fakih ile birlikte tutuklanarak Merakeş'e sürülmüştür. Bu mihnetten kurtulduktan sonra Sultan Ahmed el-Mansur ez-Zehebî kendisinden Şürefâ Camii'nde ders vermesini istemiş, başlangıçta reddetmiş

¹ SA'D GURÂB, AHMED BÂBÂ et-TİNBÜKTÎ (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi 1989 yılında İstanbul'da basılan 2. cildinde, 45-46)

ancak daha sonra orada ders vermeye başlamıştır. Burada *Muhtasaru Halîl*'i araştırma, tahkik, nakil ve yönlendirme metoduyla, ayrıca İbn Mâlik'in *Teshîl*'ini, Irâkî'nin *Elfiyye*'sini, *Tuhfetü'l-Hukkâm*'ı, Sübkî'nin *Cem'u'l-Cevâmi*ni, İbn Atâullâh'ın *Hikem*'ini, Sahîhayn'ı ve diğer kitapları okutmuştur.

Mağrip'ten bir grup âlim ve talebe kendisinden ders almıştır; bunlar arasında Fas Cemaat Kadısı Allâme Ebû'l-Kâsım b. Ebî'n-Nu'aym el-Ğassânî, Meknes Cemaat Kadısı, Merakeş Müftüsü, er-Recrâhî, Fakih Ahmed el-Makkârî, es-Sa'dî ve diğer âlimler ve talebeler bulunmaktadır. Sürgünden serbest bırakıldıktan sonra memleketine dönmüş ve hayatı boyunca tedris, telif ve fetva işlerine adanmıştır. Yetmiş aşkın eseri bulunmaktadır; bunlardan bazıları:

- *el-Maksadü'l-Kefîl bi-Halli Mukfali Halîl*
- *Minenü'r-Rabbü'l-Celîl fî Beyâni Mübhemâti Halîl*
- *Tenbîhü'l-Vâkıf alâ Tahrîr ve Husûsiyâtü Niyyeti'l-Hâlîf*
- *İfhâmü's-Sâmi' bi-Ma'nâ Kavli Halîl fî'n-Nikâh bi'l-Menâfi'*
- *Fethu'r-Rezzâk fî's-Şekki fî't-Talâk*
- *Enfesü'l-A'lâk fî Fethi'l-İstiğlâk min Kelâmi Halîl fî Derki's-Sadâk*
- *ez-Zendü'l-Verâ fî Mes'eleti Takhîyiri'l-Müşteri*
- *el-Keşfü ve'l-Beyân fî Hükmi Eznâfi Meclûbi's-Sûd*
- *el-Lemğ fî'l-İşâre li-Hükmi Tebg* (Tütünün hükmüne işaret)
- *Tertîbü Câmi'i'l-Mi'yâr li'l-Venşerîsî*
- *Es'ile fî'l-Müşkilât* (Müşkil meseleler üzerine sorular)
- *Neylû'l-Merâm ale't-Temâm bi-Beyâni Hükmi'l-İkdâm ale'd-Du'â'i bi-mâ fîhi*

İhâm

- *Neylû'l-İbtihâc*
- *Kifâyetü'l-Muhtâc li-Ma'rifeti men leyse fî'd-Dîbâc*
- *Durârü's-Sülûk bi-Zikri'l-Hulefâ' ve Efâdili'l-Mulûk*
- *en-Nuketü'l-Vafîyye bi-Şerhi'l-Elfiyye*
- *en-Nuketü'z-Zekiyye*
- *Ğâyetü'l-İcâde fî Müsâvâti'l-Fâ'il li'l-Mübtede' fî Şarti'l-İfâde*
- *et-Tahdîs ve't-Te'nîs fî'l-İhticâc bi-İbn İdrîs*
- *Nuzûlü'r-Rahme fî't-Tehaddüs bi'n-Ni'me*
- *Ecvibe alâ'l-Es'ileti'l-Mısriyye* (Mısır sorularına cevaplar)
- *Celbü'n-Ni'me ve Def'u'n-Nikme bi-Mucânebeti'l-Vulâti'z-Zaleme* (Zalim yöneticilerden uzak durarak nimeti celp ve nıkmeti defetme)
- *Tuhfetü'l-Fudalâ' bi-Ba'di Fedâili'l-Ulemâ'* (Âlimlerin bazı faziletleri hakkında)

•Şerhu Suğrâ's-Senûsî

•el-Ma'rab ve'l-Matlab fî A'zami Esmâi'r-Rabb

•Şerhu's-Sudûr ve Tenvîru'l-Kulûb bi-Beyânî Mağfîrati mâ Nusibe li'l-Cânibi'n-Nebevî mine'z-Zünûb (Nebî tarafına nispet edilen günahların affının beyanı hakkında)

•Neşrü'l-Abîr bi-Me'ânî's-Salâti ale'l-Beşîri'n-Nezîr

•Neylû'l-Amel fî Tafdîli'n-Niyye ale'l-Amel

Ve burada zikredilemeyen diğer eserleri bulunmaktadır. Allah rahmet eylesin, H. 1036 yılı Şaban ayının altıncı perşembe günü kuşluk vakti vefat edene kadar hayatı boyunca tedris, telif ve fetva işleriyle meşgul olmuştur.¹

3.1.27. el-Emîn b. Ahmed (ö. 1041 H. / 1632 M.)

H. 957 yılında doğan el-Emîn b. Ahmed b. Muhammed'dir. Allah rahmet eylesin, faziletli, salih, takvalı, zahit, velî, hayırsever bir şeyh; fakih, nahivci, sarfçı, dilbilimci ve müderristi. Zeki, keskin zihinli, fasih dilli olup, fıkıh ve Arap dilinde yüksek bir mertebeye sahipti. Sahâbe'yi tanıma konusunda bilgi sahibiydi. Zamanının çeşitli âlimlerinden ilim tahsil etmiştir; bunlar arasında muhaddis Şeyh Muhammed Bağıyğ el-Vankarî de bulunmaktadır. Kendi döneminin âlimlerinden bir grup kendisinden ilim almıştır; bunlar arasında Sudan tarihçisi Abdurrahman es-Sa'dî ve diğer âlimler yer almaktadır. Hayatını tedris ve fetva işlerine adanmış ve H. 1041 yılı Şevval ayının yirminci salı sabahı, seksen küsur yaşında vefat etmiştir.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi aralanmamıştır.

3.1.28. Ahmed b. İndîğ Muhammed (ö. 1045 H. / 1636 M.)

Kadı Seyyidî Ahmed b. İndîğ Muhammed b. Ahmed Berri b. Ahmed b. Kadı İndîğ Muhammed et-Timbuktî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, amil, fakih, nahivci, dilbilimci, usûlî, belâgatçı olup, birçok ilimde yetkindi. H. 1020 yılında, babası Kadı Fakih Muhammed b. İndîğ Muhammed b. Ahmed Berri'nin vefatından sonra Paşa Mahmud'un emriyle Timbuktû'da kadılık görevini üstlenmiştir. Çeşitli eserler kaleme almıştır; bunlardan bazıları:

¹ Ahmed Baba, *Kifâyetü'l-Muhtâc li-Ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc*, c. 2, s. 281; Abdurrahman Maiga, *el-Hareketü'l-Fikhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 259.

² Ervânî, *es-Sa'âdetü'l-Edebiyye*, s. 45.

•*el-Âcurrûmiyye* üzerine yazdığı ve “*el-Fütûhü’l-Kayyûm*” adını verdiği güzel şerhi. Bu eser, yüksek gayret sahibinin özleyeceği önemli faydalar, fer’î meseleler ve tamamlayıcı bilgiler içermekte olup, onun Arapça’daki yüksek yetkinliğini ve inceliklerine dair geniş vukufiyetini göstermektedir.

Hayatını tedris, telif ve kadılık işlerine adanmış ve H. 1045 yılının Muharrem ayının on üçüncü Cuma günü kuşluk vakti vefat etmiştir.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.29. Muhammed Baba b. Muhammed el-Emîn (ö. 1063 H. / 1653 M.)

H. 981 yılında Timbuctû’da doğan âlim, allâme, hayırsever, faziletli, mahir müderris Ebû Abdillâh Muhammed b. Baba b. Muhammed el-Emîn b. Habîb b. Fakih el-Muhtâr’dır. Allah rahmet eylesin, âlim, fıkıhta mahir, müderris, müellif olup, çeşitli ilimlerde iyi denemeleri ve fasih ifadeleri bulunan bir şahsiyetti. İlimde üstün başarı göstermiş, ders vermiş ve eserler kaleme almıştır. Fakih Abdurrahman b. Fakih Mahmud b. Ömer Akıt’tan ilim tahsil etmiş, Muhammed Bağıyğ’ın fıkıh ve nahiv meclislerine katılmış ve ondan icazet almıştır. Nahivde ustalaşana kadar Şeyh Ahmed Baba’ya devam etmiştir. Fakih Ma’ya’dan *Muhtasarı Halîl*’den bir bölüm okumuş ve Senkerî Camii’nde ders vermeye başladığında Fakih Muhammed b. Muhammed Kurî’den tamamlamıştır. Ondan *et-Tavdîh* ve *İbnü’l-Hâcib*’i dinlemiştir. Ayrıca ondan *Cem’u’l-Cevâmi*’i okumuştur. Fakih Abdurrahman b. Ahmed el-Müctehid’den *el-Müdevvene* ve *el-Muvatta*’yı dinlemiştir. Kendi zamanında kıraat sancağını taşıyan fakih ve mukri’ Seyyidî b. Abdü’l-Mevlâ el-Celâlî’den Verş ve Kâlûn rivayetlerini rivayet ve dirayet yoluyla almıştır. Fakih Ahmed Berri’den ilim tahsil etmiş ve ondan *eş-Şifâ* ve *el-Buhârî* için icazet almıştır. Allah rahmet eylesin, telifte meyilliydi ve çeşitli kitapları, risaleleri ve fetvaları bulunmaktadır; bunlardan bazıları:

•Nahivde Süyûtî’nin *Elfiyye*’sine yazdığı ve “*el-Minahu’l-Hamîde fî Şerhi’l-Ferîde*” adını verdiği şerh.

•Harîrî’nin *Makâmât*’ına bir haşiye (*turra*).

•Eksik kalmış el-Beccâî üzerine bir haşiye.

•Peygamber Efendimiz (s.a.v.) övgüsüne dair kasideler.

•İki şeyhi: Muhammed Bağıyğ ve Fakih Abdurrahman el-Müctehid için mersiye tarzında iki kaside.

¹ Abdurrahman es-Sa’dî, *Târîhu’s-Sûdân*, s. 219.

Tercüme edenler vefat tarihi konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir; es-Sa'dî, H. 1014 yılı Şaban ayının yirmi beşinci günü seksen iki yaşlarında vefat ettiğini belirtmiştir. Babir el-Ervânî ise H. 1044 yılında vefat ettiğini söylemiştir.¹

3.1.30. Sîdî el-Emîn b. el-Habîb el-Cekanî (ö. 1108 H. / 1697 M.)

Kendisi Sîdî el-Emîn b. el-Habîb el-Cekanî'dir. Allah rahmet eylesin, faziletli bir şeyh, âlim, fakih, üstat olup, Allah Teâlâ'nın Kitabı'nı (Kur'an'ı) ezberleyen ve Kur'an'ı yedi kıraat üzere okuyan bir şahsiyetti. Yedi kıraati âlim Şeyh Sîdî Ahmed b. el-Beşîr el-Kelsukî'den öğrenmiş ve ondan icazet almıştır. H. 1108 yılında vefat edene kadar tedris faaliyetlerine kendini adanmıştır.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.31. Tâlibn b. el-Kadı Sîdî el-Vâfî el-Ervânî (ö. 1180 H. / 1767 M.)

Âlim, allâme, ilim deryası ve fehâme sahibi, ilmiyle meşhur Ervân kadısı, Sanbir lakaplı Tâlibn b. el-Kadı Sîdî el-Vâfî b. Tâlibn b. es-Seyyid es-Salih b. Sîdî Ahmed b. Ahmed Âd el-Ervânî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, allâme, fakih, nahivci, asil, bölgenin seçkin kadılarının başında gelen, yüksek dereceli, azimli, rivayet ve dirayette sağlam bir konuma sahip, muhakkik bir imam, meşhur, kadı'l-kudât ve seçkin fakihlerin imamıydı. Yüce himmetini ilmin çeşitli dallarına sarf etmiş, bu alanlardaki problemleri açıklamış ve zor meseleleri çözüme kavuşturmuştur.

Fakih el-Hac Ebû Bekir b. el-Hac Îsâ el-Ğalavî'den Halîl'in yaklaşık üçte birini okumuş, Şeyh Sîdî Ahmed b. Şeyh es-Sûkî de ona şeyhinden naklettiği hadis, fıkıh ve diğer tüm rivayetlerini rivayet etmesi için icazet vermiştir. Ayrıca Sahîh-i Müslim ve Süyûtî'nin *el-Hasâisu'l-Kübrâ*'sı için de icazet almıştır. Çeşitli eserleri bulunmaktadır; bunlardan bazıları:

• *Fethu'r-Rabbü'l-Latîf fî Tahrîci Ba'di mâ fî'l-Muhtasar mine'd-Da'îf* (Muhtasar'daki bazı zayıf rivayetlerin çıkarılması hakkında).

• *Sancetü'l-Vezzân fî Nevâzili Ervân* (Ervân'daki fikhî meseleler hakkında).

• Ve diğer eserler.

Allah rahmet eylesin, H. 1180 yılı Ramazan ayının son gecesi vefat edene kadar telif, tedris ve kadılık görevlerini sürdürmüştür.³

¹ Ervânî, *es-Sa'âdetü'l-Ebediyye*, s. 44; Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 111.

² Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 69.

³ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 102; Maiga, *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâluhâ fî Bilâdi's-Sûdân el-Garbi*, s. 274.

3.1.32. Kadı Muhammed b. Yedâğûr (ö. 1188 H. / 1775 M.)

Kadı Muhammed b. Yedâğûr b. Ahmed b. eş-Şeyh b. el-Emîn b. Muhammed b. Kebb el-Mâsinî el-Kâbî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, usûlüddîn âlimi, nahivci, Nâfi' kıraatiyle Kur'an okuyan, abid, takvalı, salih, veli, çok hayâlî, Çîşît'te kadılık yapan bir şahsiyetti. Hadis ilminde büyük bir nasibi vardı ve meclislerine devam ederdi. Senûsî'nin beş akâid kitabını, *İdâetü'd-Dücenne*, *Cevheretü't-Tevhîd*, *er-Risâle*, *Muhtasaru Halîl*, *Katru'n-Nedâ* ve *Elfiyyetü İbn Mâlik*'i düzenli olarak okurdu. Fakih eş-Şerîf Ahmed b. Ahmed b. el-İmam Ahmed ve kardeşi eş-Şerîf Humeyyullâh'tan ve Fakih el-Hac Sîdî Muhammed b. el-Hac el-Hasen ez-Zeydî'den ilim tahsil etmiştir. Çîşît'te kadılık görevini üstlenmiş ve H. 1188 yılı Şevval ayının yirmi sekizinci günü vefat edene kadar orada kalmıştır.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi arasanmamıştır.

3.1.33. Sîdî Ahmed b. Ag eş-Şeyh Ahmed b. eş-Şeyh b. Ahmâd b.

Muhammed es-Sûkî (ö. 1200 H. / 1786 M.)

Tuareg lehçesinde "Ink" (kardeş anlamına gelen) olarak bilinen fakih Sîdî Ahmed b. Akk eş-Şeyh es-Sûkî'dir. Allah Teâlâ rahmet eylesin, fakih, nahivci, dilbilimci, muhaddis, usûlî, belâgatçı, mantıkçı ve çok yönlü bir şahsiyetti. Şeyhi allâme ve muhaddis Sîdî Muhammed Bağıyğ el-Vankarî et-Timbuktî'den Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Kadı İyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ*'sını, *el-Muvatta*'yı ve Süyûtî'nin *el-Hasâisu'l-Kübrâ* ve *es-Suğrâ*'sını almıştır.

Şeyh Sîdî Ahmed b. Sîdî Muhammed Eysel ez-Zeydî ve Kadı Sanbir b. Kadı Sîdî el-Vâfî, ondan hadis, fıkıh ve diğer konulardaki tüm rivayetlerini almışlardır. Şeyh Ahmed b. Sîdî Salih ondan belâgat, mantık, usul, hadis ve tefsir öğrenmiştir. Sîdî Muhammed el-Emîn de ondan bazı fıkıh, hadis, tefsir ve dilbilgisi kitapları ile diğer eserleri almıştır. H. XII. yüzyılda vefat edene kadar tedris ve nesilleri yetiştirme faaliyetlerine kendini adanmıştır.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi arasanmamıştır.

¹ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 134.

² el-Atîk b. Sa'duddîn, *el-Cevheru's-Semîn fî Ahbâri Saharâi'l-Mülessimîn ve men Yucâviruhum mine's-Sûdânîyyîn* (Mali: Mektebetü Medri'l-Hurra, 2014), s. 214.

3.1.34. Ahmed b. Humhum (ö. 1205 H. / 1791 M.)

Kendisi Ahmed b. Humhum olup, “Âmm” lakabıyla anılırdı. Allah rahmet eylesin, ilmi, cömertliği, cesareti, nefis yüceliği ve akrabalarına karşı iyiliğiyle tanınan, delilleri kuvvetli bir âlim ve fakihti. Çağdaşlarından Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr de dâhil olmak üzere bazı âlimlerle birçok münazarası bulunmuştur. Allah rahmet eylesin, nazım ve nesir türünde çeşitli eserler bırakmıştır; bunlardan biri, şu beyitlerle başlayan hadis istılahına dair manzum eseridir:

أقول بعد حمد رب العالمين مصليا على إمام المرسلين
يا سائلي حل تراجع الحمل وشرح ما مثله به خليل
خذ بعون الصمد الجميل لتهتدي به إلى السبل

Bütün âlemlerin Rabbine hamd ettikten / ve resullerin imamına salat ettikten sonra derim ki: Ey Halîl’in benzerini şerh ettiği ve hamlin dönüşünü çözen bana soran, Sen güzel Samed’in yardımıyla al / Ki yollara onunla hidayet bulasın.

Fikhî manzumelerinden biri de yiyecekler arasında kabzdan önce satılması caiz olanlar ile caiz olmayanlar ve hakkında ihtilaf edilenler arasındaki farkı belirten beyitleridir. Allah rahmet eylesin, H. 1205 yılında vefat edene kadar eğitim, öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürmüştür.¹

3.1.35. Kadı Memm b. İhallûn el-Kelâdî (ö. 1208 H. / 1794 M.)

Kendisi Kadı Memm b. İhallûn el-Kelâdî’dir. Allah rahmet eylesin, naklî ve aklî ilimlerde yetkin bir âlim ve fakihti. Arapça, fıkıh, dil, tefsir ve mantıkta geniş bir bilgiye sahip olup, diğer ilim dallarına da katılımı vardı. Vakitlerini mütalaa, tedris ve ibadetle geçirirdi; gecenin karanlığı dışında elinden kitap düşmezdi. Birçok âlim kendisinden ilim almıştır; bunlar arasında yeğeni Ahmed b. Ebî Bekir İhallûn, Ali b. Enbâr es-Sûdânî ve birçok başka kimse bulunmaktadır. Birçok eseri vardır; bunlardan biri de Mekûdî’ye yazdığı ta’likidir. Allah rahmet eylesin, H. XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde vefat edene kadar (en doğrusunu Allah bilir) tedris ve telif faaliyetlerini sürdürmüştür. H. 1208 yılında hayattaydı.² Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi arasanmamıştır.

¹ el-Atîk b. Sa’duddîn, *el-Cevheru’s-Semîn fî Ahbâri Saharâi’l-Mülessimîn ve men Yucâviruhum mine’s-Sûdânîyyîn*, s. 248

² Bertalî, *Fethu’s-Şekûr*, s. 140.

3.1.36. Sîdî Ahmed b. Hikk el-Kelâdî (ö. 1214 H. / 1800 M.)

Kendisi Sîdî Ahmed b. Hikk el-Kelâdî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, müfessir, mütevazî, hassas kalpli ve müderristi. Fıkıh, tefsir, hadis, Arapça ve Harîrî'nin *Makâmât*'ını güzel bir şekilde okuturdu. Birçok âlimden ilim tahsil etmiştir; bunlar arasında Şeyh Vaddây ve Kadı Memm b. İhallûn gibi isimler yer almaktadır. H. 1214 yılında hayattaydı, vefat tarihi tespit edilememiştir.¹ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.

3.1.37. el-Hac el-Beşîr b. el-Hac Ebû Bekir (ö. 1214 H. / 1800 M.)

Kendisi el-Hac el-Beşîr b. el-Hac Ebû Bekir b. et-Tâlib Muhammed b. Ömer el-Bertalî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim ve fakih olup, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) seven, ona methiyeler okuyan, "yirmilik" kasidelerin, onların tahmîslerinin (beşleme) ve Hamziyye kasidelerinin çeşitleri konusunda uzmanlaşmış bir şahsiyetti. Sahîh-i Buhârî ve Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının okunduğu meclislere sıklıkla katılırdı.

eş-Şifâ'yı fakih ve muhaddis Muhammed el-Emîn b. et-Tâlib Sîdî Ahmed es-Sûkî'den almış ve ondan icazet almıştır. Siyer ilmini fakih Ömer b. Mevd Muhammed Ğa' el-Fûlânî'den öğrenmiştir. H. 1204 yılında Hacca gitmiş, iki mukaddes şehri (Mekke ve Medine) ziyaret etmiş ve Doğu'da birçok âlimle, bunların arasında eş-Şerîf el-Murtadâ ile de karşılaşmış ve ondan icazet almıştır. Tuât bölgesinden iki mukaddes şehre giden Hac yolunun merhalelerini anlattığı "*er-Rihle*" adında bir kitap kaleme almıştır. Allah rahmet eylesin, H. 1214 yılı Ramazan ayının on birinci perşembe gecesi vefat etmiştir.²

3.1.38. Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr (ö. 1226 H. / 1811 M.)

Kendisi Şeyh, Kutuphâne-i Rabbanî, Ğavs-ı Hamdânî, salih veli Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr b. el-Velî Ahmed b. Ebî Bekir el-Vâfî el-Kuntî'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, ansiklopedik bilgili, çeşitli ilimlerde yetkin, İslâmî ilimlerde yüksek mertebeli, vera sahibi, siyasetçi (veya siyasî işlere müdahil), zahit bir şahsiyetti. Allah rahmet eylesin, Azavad bölgesinde ilim, salâh ve dinin hüküm sürdüğü bir evde yetişmiş, ilim tahsili için erken yaşta seyahatlere çıkmış ve çağdaşlarının çeşitli âlimlerinden ders almıştır.

Şeyhi ve üstadı Muhammed b. Ahmed et-Teymâtîhî'den *Muhtasaru Halîl* ve *Tuhfetü İbni'l-Âsım*'ı almıştır. Şeyhi Sîdî Ali en-Necîb'den *er-Risâle*, İbn Arâfe'nin

¹ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 70.

² Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 84.

Hudûd'u ve İbnü'n-Necîb'in *Menâbi'u'l-Hakk*'ını öğrenmiştir. Ayrıca İbn Âcurrûm'un *Mukaddime*'sini, İbn Mâlik'in *el-Hulâsatü'l-Kâfiye*'sini, Süyûtî'nin *el-Minehu'l-Ferîde*'sini, Süyûtî'nin *Elfiyye*'sini ve *Ukûdü'l-Cümân*'ı da ondan almıştır.

Üstat End Abdillâh el-Valâtî'den Cüveynî'nin fıkıh usulündeki *el-Varakât*'ını, Sübkî'nin **Cem'u'l-Cevâmi**'ini, İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sini, *Tenkîhu'l-Fusûl*'ü ve *Kavâidü'l-Mansûrî*'yi almıştır. Üstat Sîdî Ali'den ise İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-Usûl*'ünü, Süyûtî'nin *Câmiayn*'ını, Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını, Şevkânî'nin *Keşfü'l-Ğumme*'sini ve İbnü'l-Münzir'in *et-Terğîb ve't-Terhîb*'ini almıştır. Şeyh Ahmed Baba'ya isnadı ulaşan Üstat Ali en-Necîb'den ise *el-Celâleyn*'i, Bağavî'nin *Tefsîr*'ini, Hâzin'in *Lübâbü't-Te'vîl*'ini, İbn Atıyye'nin *Tefsîr*'ini ve Neseî ile Beydâvî'nin şerhlerini ve kendi döneminde yaygın olan diğer kitapları öğrenmiştir.

İslâmî ilimlerde ve diğer sahalarda yetkinleştikten sonra, tedris faaliyetlerine kendini adanmış, faydalı olmuş ve kendisi de istifade etmiştir. Sudan'ın her yerinden talebeleri çoğalmıştır. Kendisi üzerinde büyük bir etki bırakan şeyhi Ali en-Necîb'in vefatından sonra, Kadiriyye tarikatı müritlerinin en yüksek mercii haline gelmiştir.

Allah rahmet eylesin, çeşitli ilim dallarında birçok eser kaleme almıştır; bazıları bunların sayısını üç yüz on dört esere ulaştırmıştır.¹ Bunlardan bazılarını zikrelelim:

- *Hidâyetü't-Tullâb fî'l-Fıkh*
- *Fethu'l-Vehhâb alâ Hidâyeti't-Tullâb* (İlk kitabın şerhi)
- *Fıkhü'l-A'yân*
- *er-Reşâd alâ'l-Fıkh*
- *Kitâbü'l-Minne fî İ'tikâdi Ehli's-Sünne* (Aynı zamanda *el-İrşâd fî'l-Hidâye* ve *Husni'l-İ'tikâdi'l-Memzûc* adıyla da bilinir - Şeriat ile Hakikat arasında harmanlanmıştır)
- *el-Ecvibetü'l-İbâtiyye*
- *el-Ecvibetü'l-Mühimme li-men lehu bi-Emri'd-Dîn Himme*
- *Keşfü'n-Nikâb an Fâtihâti'l-Kitâb*
- *Bülûğü'l-Vus' fî Şerhi'l-Âyâti't-Tis'*
- *eş-Şumûsü'l-Ahmediyye fî'l-Akâidi'l-Ahediyye* (Tevhid)
- *Tefsîru'l-Besmele* (risaleler)
- *Yetîmetü'l-Leâlî fî'r-Reddi alâ Ulemâi Tinîyâlî*
- *el-Bürûdü'l-Mevşî fî Kat'i'l-Metâmi'* ve *r-Rüşâ* (2 cilt)
- *el-Cür'atü's-Sâfiye ve'n-Nasîhatü'l-Kâfiye*

¹ Paul, Kuntetu's-Şarkıyyûn, s. 53.

•Zevâlü 'l-İlbâs fî Tardî 'ş-Şeytânî 'l-Hannâs
•Nüzhetü 'r-Râvî ve Buğyetü 'l-Hâvî (2 cilt)
•Nidâru 'z-Zeheb fî Külli Fennin Müntehab (3 cilt)
•Keşfü 'l-Libs fîmâ Beyne 'r-Rûh ve 'n-Nefs
•Nasîhatü 'l-Münsîfî 'l-Mübşîrî 'l-Mütea 'ttîf
•Nefhu 't-Tayyib fî 's-Salâti ale 'n-Nebîyyi 'l-Habîb
•Cezvetün Nûrânîyye Tübeyyinü li 's-Sâlik mâ Ya 'ridu lehu mimmâ hüve Rabbânî
ve Şeytânî

- er-Ravdü 'l-Hasîb fî Şerhi Nef'i 't-Tayyib
- er-Risâle (tasavvuf hakkında)
- Cennetü 'l-Mürîd
- Cezvetü 'l-Envâr fî 'z-Zebbi an Menâkıbî Evliyâi 'l-Ahyâr
- el-Kevkebü 'l-Vakkâd fî Fadli 'l-Meşâyih ve 'l-Evrâd
- Elfiyye (dil hakkında)
- Fâtihû İfrîkiyâ ve Kabâilühâ ve Mülûkühâ
- Fethu 'l-Vedûd fî Şerhi Tuhfeti 'l-Mevdûd ale 'l-Maksûr ve 'l-Memdûd
- el-İlmü 'n-Nâfi'
- et-Tezyîlü 'l-Celîl el-Âdimü 'l-Mesîl ez-Zehebü 'l-İbrîz (Kur'ân-ı Kerîm hakkında)
- Kitâbü 't-Te'âruf (zamanın insanların haberleri hakkında)
- Keşfü 'l-Ğumme
- el-Ecvibetü 'l-Ledüniyye (Nâsırî şerhi)
- Letâîfû 'l-Kudsî fî Fedâili Âyeti 'l-Kürsî
- el-Elbâb fî 'l-Ensâb
- el-Kasîdetü 'l-Feydiyye (tasavvuf)
- Fevâidü Nûrânîyye ve Ferâidü Sirriyyeti Rahmânîyye (İsm-i A'zam şerhi)
- el-Ecvibetü 'ş-Şâfiye li 'l-Muhtâr fî Hakîkati 't-Takvâ ve 'l-Îmân Billâhi 'l-Kahhâr

Bunların yanı sıra, halen halk arasında muhafaza edilen yüzlerce mensur ve manzum fetva ve kaside de kaleme almıştır. Allah rahmet eylesin, 84 yaşında vefat ettiği 29 Mayıs 1811 Çarşamba gününe kadar bölgedeki nesilleri yetiştirmeye ve eğitmeye kendini adanmıştır. Bû el-Envâr'a defnedilmiştir.¹

¹ Bertalî, Fethu's-Şekûr, s. 152; Bul Martî, Kuntetu's-Şarkıyyûn min Arab Mâlî ve 'n-Nicer (Dımaşk: Matba'at Zeyd b. Sâbit, 1985), s. 82; Ahmed Bel'araf et-Teknî, İzâletü's-Şekki ve 'r-Raybi ve 't-Tefrîf fî Zikri 'l-Müellîfin min Ehli 't-Tekrûr ve 's-Sahrâ' ve Ehli Şinkît, tahkik: el-Hâdî Mebrûk ed-Dâli (Trablus: Merkez Cihâdî'l-Lîbiyyîn, 2000), s. 158.

3.1.39. Şeyh Sîdî b. Muhammed b. Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr (ö. 1241 H. / 1826 M.)

Yaklaşık H. 1765 yılında doğan Şeyh, âlim, fakih, edîb ve Kutup Sîdî Muhammed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, müctehid, vera sahibi, zahit, mutasavvıf, edîb ve telife yatkın bir şairdi. Dinî ve toplumsal itibarı olan ilmî bir ailede yetişmiştir. Babası, küçük yaşlardan itibaren diğer kardeşleri arasından kendisini halefi olarak seçmiştir. H. 1811 yılında vefatına kadar babasının emri altında kalmış ve on beş yıl boyunca Kunta kabilesinin dinî liderliğini üstlenmiştir. Babasının yanına, Bû el-Envâr'a defnedilmiştir. Allah rahmet eylesin, çeşitli alanlarda birçok eser kaleme almıştır; bunlardan bazıları:

- *İrşâdü's-Sâlik ilâ Akvemi'l-Mesâlik*
- *el-Galâviyye*
- *el-Fevâidü'n-Nûrâniyye fî Şerhi'l-İsmi'l-A'zam*
- *el-Ukdü'n-Nazîm fî Akvâli'l-Ulemâ' fî'l-İsmi'l-A'zam*
- *Nazmü'l-Varakât li-Ebî'l-Meâlî el-Cüveynî li-İmâmi'l-Haremeyn fî'l-Usûl*
- *et-Tarâifü ve't-Telâid fî Kerâmâti's-Şeyhayni'l-Vâlide ve'l-Vâlid* (Anne ve babasının kerametleri hakkında)
- *İlmü'l-Yakîn ve Sünenü'l-Müttakîn bi-Hasmi'l-İtâveti'l-Müzevvere bi-Hakkı'l-Müstehikkîn*
- *Risâle ilâ Mürîd* (Mürîde bir risale)
- *Risâle fî't-Tasavvuf* (Tasavvuf hakkında bir risale)
- *İklîdü'l-Künûz alâ mâ fî'l-Yâkût mine'r-Rumûz*
- *Menhecü'l-Fı'âl ve Şerhuhû Tercümânü'l-Makâl ve Râfî'u'l-İşkâl*
- *el-Hâtime ale'l-Ebyât ve'l-Elkâb li'l-Eczâ' ve'l-A'ârîd ve'l-Esbâb* (Aruz hakkında)
- *el-Vesîletü'l-Kübrâ fî İslâhi'd-Dîn ve'd-Dünyâ'l-Uhrâ*
- *el-Fütûhâtü'd-Düneyyâti'l-Eş'ariyyât* (eş-Şalâtü'n-Nâsırıyye ed-Dar'ıyye'nin şerhi)
- *Behcetü'n-Nüfûs* (Kelam hakkında)
- *Kitâbü'l-İsrâ'* (Tasavvuf hakkında)
- *ed-Zarârî's-Sâriyye bi'l-Ecvibeti'l-Hayyire*
- *Müfessirü'l-Ukâl*
- *es-Süllemü'l-Esnâ ilâ Esmâillâhi'l-Hüsnâ*
- *Cennetü'l-Mürîd*
- *el-İşârâtü'l-İdrâriyye* (Tasavvuf hakkında)

- *es-Savârimü 'l-Hindiyye fî Cismi 'd-Da'veti 'l-Mehdiyye*
- *Evsakü Urâ 'l-İ'tisâm li 'l-Ümerâ' ve 'l-Vüzerâ' ve 'l-Hükkâm* (Emirler, vezirler ve yöneticiler için en sağlam tutunma bağları hakkında)
- *Şerhü 'l-Müsellesi Hâlî 'l-Vasat*
- Ve diğer eserleri.¹

3.1.40. Sîdî Ahmed b. Sîdî Sâlih b. el-Vâfî (ö. ?)

Kendisi Şeyh Sîdî Ahmed b. Sîdî Sâlih b. el-Vâfî b. Sîdî Ahmed Âd'dır. Allah rahmet eylesin, âlim, fıkıhta yetkin, nahivde mahir, ilimde üstün, salih, vera sahibi, veli, takvalı, sâlih âlimlerin en seçkinlerinden biriydi. Mutasavvıf, abid, zahit, faziletli, edebiyat, Arapça ve ifade (belâgat) konularında imam bir şahsiyetti. İlme yönelmiş, çeşitli ilimlerde yetkin, rüya tabirini bilen, bâtın ehli kimselerdendi. Bir ilim meclisi vardı; orada talebelerinin kulaklarını sık sık evliya ve sâlihlerin haberleriyle çınlatırdı. Allah rahmet eylesin, H. XII. yüzyıl veya H. XIII. yüzyıl başlarında vefat edene kadar ilim, tedris ve ibadete yönelmiş bir hayat sürmüştür.²

3.1.41. Muhammed el-Muhtâr el-Mülakkab bi-Tebbâl (ö. ?)

Kendisi fakih Muhammed b. el-Muhtâr el-Mülakkab bi-Tebbâl b. Muhammed b. el-Bekrî b. Muhammed el-Mülakkab bi-Âdd b. el-Ğazâlî'dir. Allah rahmet eylesin, büyük bir âlim, mahir ve üstün bir fakihti. Nazım ve nesir türünde çeşitli eserler kaleme almıştır. Çağının bazı sorunlarının fetvalarıyla ve etkin katılımlarıyla çözümüne büyük katkılar sağlamıştır. Birçok âlim kendisinden ilim almıştır; bunlardan biri, kendisinden fıkıh ve *Muhtasarı Halîl*'in Târikî diline çevirisini öğrenen Muhammed Akennân b. Muhammed Sîdî el-Ensârî'dir. Allah rahmet eylesin, H. XII. veya H. XIII. yüzyıllar arasında vefat edene kadar ilmî rolünü sürdürmüştür.³ Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi arasanmamıştır.

3.1.42. Şeyh Hamd b. Hamd Lubo, Sîkû Amadû olarak bilinir (ö. 1260 H. / 1844 M.)

O, Müminlerin Emiri, Müslümanların Halifesi, Masina İslâm Devleti'nin kurucusu, âlim fakih Hamd b. Hamd Lubo'dur. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, takvalı, vera sahibi, cesur, adil bir imam ve mücahitti. İzzet, otorite ve ilim dolu bir evde yetişmiş,

¹ Paul, *Kuntetu 'ş-Şarkıyyûn*, s. 82; Bel'araf, *İzâletü 'ş-Şekki ve 'r-Raybi ve 't-Tefrît fî Zikri 'l-Müellifin min Ehli 't-Tekrûr ve 's-Sahrâ' ve Ehli Şînkît*, s. 142.

² Abdurrahman es-Sa'dî, *Târihu's-Sûdân*, s. 60; Bertalî, *Fethu 'ş-Şekûr*, s. 71.

³ Abdurrahman es-Sa'dî, *Târihu's-Sûdân*, s. 58.

dedesi el-Fağûru tarafından terbiye edilmiş ve ilim tahsiline teşvik edilmiştir. Öyle bir gayret ve çaba göstermiştir ki, ilimde yüksek bir mertebeye ulaşmış ve ilmi ve makamı sebebiyle Sikû Hamdû (Şeyh Hamd) lakabıyla anılmıştır. 22 yaşında Kur'ân'ı ezberlemiş, daha sonra henüz çobanlık yaparken fıkıh ve bazı İslâmî ilimleri tahsil etmiştir. Ardından Cenne'ye (Djenné) seyahat etmiş, Şeyh Kebbar Fâma ve oradaki âlimlerden bir grupla çalışmıştır. Cenne âlimlerinin çoğuyla uzun süre kaldıktan sonra Kuntîler'in yanına gitmiş ve Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr'den ilim almıştır. Üç yıl onun yanında kalmış ve Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr ona tüm mervîyyâtı için icazet vermiştir. M. 1800 yılında Şeyh Osman Dan Fodio ile irtibat kurmuş, ondan ilim almış ve Batı Afrika'daki büyük cihadında ona eşlik etmiştir.

Şeyh Osman'ın yanında bir süre kaldıktan sonra Masina'ya dönerek bir eğitim okulu kurmuş, birçok öğrenci yetiştirmiş ve ünü bölgeye yayılmıştır. Bölgedeki fesat ve bid'atin yaygınlaştığını gördüğünde, bazı öğrencilerini Şeyh Osman'a göndermiş, bölgede cihad ilan etme konusunda ona danışmasını, kendisine dua etmesini ve cihad için sancaklar göndermesini istemiştir. Elçiler gelmeden önce, bölgedeki âlimlerin çoğunu toplamış ve Masina'da İslâm'a destek için gönderildiğini ilan etmiştir. Projesini ve mezhebini açıklamak için Masina'nın her yerini dolaşmış (belki de destek bulabileceği ümidiyle); ancak bölgedeki birçok fakih projesinden rahatsız olmuş ve onu Cenne'den kovmuşlardır. O da Rândû Sîr köyüne giderek küffâra ve Allah'a ve Rasulü'ne düşmanlık eden herkese karşı cihad ilan etmiştir. Cihad başladıktan sonra, Masina'daki kabile liderlerinin kullandığı "Lardû" lakabını kaldırmış ve kendisini Müminlerin Emiri ilan etmiştir.

Şeyh Hamd, cesareti, gücü, azmi ve samimiyetiyle, M. 1810'dan 1844'e kadar süren ve Masina'dan Timbuctû'ya kadar uzanan idaresi boyunca İslâmî şeriatla hükmeden ve hükümlerini uygulayan bir İslâm devleti kurmayı başarmıştır. Allah rahmet eylesin, bid'at ve cehaletle mücadele etmek ve Masina'da bir İslâm devleti kurmak için ilmi, kalemi ve kılıcıyla cihadını M. 1844 yılında vefat edene kadar sürdürmüştür. Vefat ettiğinde, İbnü'l-Batn b. Muhammed'in şiiri de dâhil olmak üzere birçok âlim tarafından kasidelerle mersiyeler yazılmıştır. İşte o kasideden bazı beyitler:¹

كصرف الخندروس وكالعير

سلام للأمير بن الأمير

نعم كفاه كالمطر الغزير

بحر العلم ليس له كفاء

¹ Paul, *Kuntetu's-Şarkıyyûn*, s. 139.

Selamlar Emire, Emirzâde 'ye, Hândarus ve amber kokusu gibi.

İlmin deryasıdır, eşi benzeri yok, evet, o bol yağmur gibidir, yetip artmıştır.

İslâm devletini ihya edendir o, asla Makama, deni bir şeyden arzulamaz.

Allah'ın kullarından iffetli, altın ve gümüşün Kulu kölesi değil, Allah'ın kuludur o.

3.1.43. Alfâ Nûh Tâhir (ö. 1276 H. / 1860 M.)

Alfâ Nûh Tâhir, Sîkû Ahmed Hammâdî Bûbû tarafından kurulan Dînâ Krallığı döneminde Masina'nın önde gelen şahsiyetlerinden biriydi. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, geniş bilgi sahibi, nazik, seçkin bir yazar, siyasetçi ve cesur bir savaşçıydı. Şan ve şerefle dolu bir evde yetişmiş, genç yaşta Kur'ân'ı mektepte (Kuttâb) okumaya başlamıştır. Kur'ân'ı hatmettikten sonra savaşçı ve çobanlık gibi başka faaliyetlere yönelmiştir.

Kırk yaşına geldiğinde çobanlığı bırakıp Kur'ânî eğitimine devam etmeye karar vermiş, Ervân'a gitmiş ve Şeyh Sîdî Ali en-Necîb ailesinin halkasına dâhil olmuştur. Şeyh Ali en-Necîb ailesiyle birkaç yıl geçirdikten sonra, bilgi kaynağından feyz almak üzere Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr ile iletişime geçmiş ve çalışmalarını onun yanında tamamlayarak icazet almıştır. Daha sonra Kuzey Nijerya'ya seyahat etmiş, Şeyh Osman Dan Fodio ile irtibat kurmuş, onun öğrencisi olmuş ve birkaç yıl onunla kalmıştır. Ardından şeyhi Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr'in yanına dönmüştür.

Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr'in vefatından sonra, 1820 yılına kadar oğlu Sîdî Muhammed el-Kuntî'nin yanında kalmıştır. Masina'da bir İslâm devleti kurulduğunu duyduğunda, devrimin lideri Sîkû Ahmed'e katılmış; Sîkû Ahmed de ondan devletin sütunlarını sağlamlaştırması için yardım istemiştir. Halife onu Devlet Yüksek Konseyi üyeliğine, Eğitim Bakanlığına ve Masina'da kurulan genç İslâm Devleti'nin resmî sözcülüğüne atamıştır. Alfâ Nûh Tâhir, devletin temellerini sağlamlaştırmadaki büyük rolü ve İslâm'ın ve Arap kültürünün Batı Afrika'da yayılmasına verdiği destek nedeniyle Masina'daki İslâm Devleti'nin gerçek teorisyei olarak kabul edilir. Allah rahmet eylesin, H. 1860 yılında vefat edene kadar Masina'daki İslâm Devleti'nin âlimi, fakihi ve teorisyei olarak kalmıştır.¹

¹ Bertalî, *Fethu's-Şekûr*, s. 216.

3.1.44. Muhtâr b. Vedî'atullâh (ö. 1280 H. / 1864 M.)

O, âlim, âmil, muhakkik, ârif, vâsıl Muhtâr b. Vedî'atullâh el-Mâsînî'dir. Allah rahmet eylesin, ilmiyle amel eden bir âlim ve fakihti; muhakkik bir sûfî, zahit ve telife yatkın bir şahsiyetti. Şeriat ile hakikati bir araya getirmişti ve birçok fazileti vardı. Bazı Kuntîler onun hakkında şöyle demiştir: "Masina'da âlimler çoktur, ancak Vedî'a ailesi dışında kitapların içindeki hakikati gerçek anlamda anlayan olmamıştır." Allah rahmet eylesin, çeşitli eserleri bulunmaktadır; bunlardan bazıları:

- *el-Bürûku 'l-Lâmi 'a fî Ashâbi 'l-Füyûzâtî 'l-Hâmi 'a* (Bol feyiz sahipleri hakkında parlak şimşekler)
- *El-Fütûhu 'r-Rabbâniyye fî İ'râbi Şevâhidi 'l-Muğnî el-Kur'âniyye* (Muğnî'deki Kur'ânî şahitlerin i'rabı hakkında Rabbânî fethiler)
- *Tuhfetü Ehli 'l-Cibâl fî Ma'rifeti Ahvâli 'r-Ricâl* (Dağ ehlinin erkeklerin hallerini bilmeleri hakkında hediyeler)
- *İhrâcü 'd-Dürer fî Ardı 'l-Hacer* (Taş diyarında incilerin çıkarılması)
- *Câmi 'u 'l-Esrâr ve 'l-Envâr fî 's-Salâti ale 'n-Nebiyyi 'l-Muhtâr* (Seçilmiş Nebî'ye salât hakkında sırlar ve nurlar derlemesi)
- *Tebkiyetü 'l-Bekkây*
- Tîcâniyye Tarikatı hakkında çok sayıda şiiri bulunmaktadır.
- Şeyhi el-Hac Ömer hakkında da ünlü kaside ve şiirleri mevcuttur. Bu kasidelerden biri, şu beyitlerle başlayan Kâmiliyye kasidesidir:

أخيال سلمى أم أميمة جندب منع الرقاد فبت مثل معذب
لا ذا ولا ذا بل لذكر مقطب هاد دليل الحائر المتذبذب
شيخ له هم سمت فسمت به آراؤه عن كل أدن مطلب

Selmâ'nın hayali mi, yoksa Ümeyme'nin çekirgesi mi Uykuyu alıkoydu da işkence görmüş gibi geceliyordum?

Ne o, ne bu; aksine, kaşları çatık birini anmak içindi, Şaşkın ve tereddütlü olana yol gösteren, rehber.)

(O, öyle bir şeyh ki, himmetleri yüceldi ve onunla Görüşleri her düşük talepten yüceldi.)

Başka bir kasidesinde ise şöyle demiştir:

ألا أيها الشيخ المخلف في الورى عن الله ى سعد الورى ابن سعيد

Ey dünyada geride kalan Şeyh! Allah için ey mahlukatın saadeti, Sa'îd oğlu!

Allah rahmet eylesin, cesur bir savaşçıydı. H. 1280 yılı Zilhicce ayında, bazı savaşlarında Tîcân b. el-Fâhim Ahmed b. Sa'îd ile savaşırken Mâsînîler tarafından öldürülmüştür; Şevval ayında öldürüldüğü de söylenir.¹

3.1.45. Şeyh Sîdî Ahmed el-Bekkây (ö. 1281 H. / 1865 M.)

M. 1803 yılında doğan Şeyh Sîdî Ahmed el-Bekkây b. Şeyh Muhammed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kuntî'dir. Bu isim, Şeyh Sîdî Ahmed el-Bekkây el-Kübrâ'nın anısını yaşatmak için verilmiştir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, siyasetçi, salih ve zeki bir şahsiyetti; insanlar her yerden kendisini ziyaret ederlerdi. İlim ve salâh dolu bir evde yetişmiş, fıkıh, dil, tefsir, Arapça ve diğer alanlardaki eğitimini dedesi Şeyh Sîdî el-Muhtâr'ın yanında tamamlamıştır. Kardeşi Sîdî el-Muhtâr es-Sağîr, onu yardımcı dinî lider olarak ve bazen de siyasî ilişkilerde müzakereci olarak kullanırdı. Kardeşi el-Muhtâr es-Sağîr'in M. 1847'de (muhtemelen 1847) vefatından sonra dinî liderliği üstlenmiş, aynı zamanda Kunta kabilesinin siyasî lideri ve Kadiriyye tarikatı müritlerinin en büyük hocası olmuştur; böylece nüfuzu Sahra'da geniş bir alana yayılmıştır. M. 1853 yılında gezgin Barth ile tanışmış, onu en iyi şekilde ağırlamış ve Timbuktu'da kaldığı süre boyunca ona koruma sağlamıştır. İngiliz hükümetleriyle siyasi hırsını ve zekâsını gösteren çeşitli yazışmaları olmuştur. Eserleri ve yazışmaları arasında şunlar yer alır:

• *Fethu'l-Firdevs fî Cevâbi Ebî Abdillâh el-Kensûsî el-Marrâkîşî*

• *Kitâbü Buğyeti'l-İlf fî Cevâbi İbn Berake*

• Masina emirleriyle ve Şeyh el-Hac Ömer Tâl ile çeşitli risaleleri bulunmaktadır.

M. 1865 yılında vefat edene kadar tedris ve Kadiriyye tarikatına hizmet etmiştir.²

3.1.46. Bâba Ahmed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr (ö. 1304 H. / 1887 M.)

O, Şeyh Bâba Ahmed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr es-Sağîr b. Şeyh Sîdî Muhammed b. Şeyh Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr'dir. Allah rahmet eylesin, âlim, fakih, abid, takvalı ve vera Bâdî'nin vefatından sonra Kunta Ğurma kabilesinin liderliğini üstlenmiştir. İlmî konumu nedeniyle sahibi bir şahsiyetti. M. 1860-1887 yılları arasında kardeşleri Hammâdî ve Muhammed Sahra kabileleri arasında büyük bir üne kavuşmuştur. Aralarında yeğeni Alavâtâ ve Muhammed b. Ahmed'in de bulunduğu önemli sayıda şeyhi yetiştirmiştir. M. 1887 yılında vefat edene kadar eğitim ve nesilleri yetiştirme faaliyetlerine kendini adanmıştır.³

¹ Paul, *Kuntetu's-Şarkıyyûn*, s. 89.

² Bel'araf, *İzâletü's-Şekki ve'r-Raybi ve'l-Ferîf fî Zikri'l-Müellifin min Ehli't-Tekrûr ve's-Sahrâ' ve Ehli's-Şinkût*, s. 90.

³ Paul Marti, *Kuntetu's-Şarkıyyûn*, s. 91.

3.2. Sömürge Döneminde Faaliyet Gösteren Bilim İnsanları (1885_1960)

3.2.1.Şeyh Muhammed el-Emin Darame (ö. 1887):

19. yüzyılın önde gelen simalarından biridir. O, sadece geleneksel bir din âlimi değil, aynı zamanda İslam dini, Arap dili ve İslam kültürünü savunmada kararlı bir mücadele adamıydı. Fransız sömürgeciliğine karşı bir direniş sembolü olmuş, bu uğurda savaşıp ve sonunda 1887 yılında Fransızlar tarafından şehit edilmiştir. Onun hayatı hem ilmi hem de direnişçi yönüyle kültürel egemenliğin bir boyutunu temsil etmektedir. Bu da Arapçanın o dönemde bir özgürlük ve direniş dili olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda bu bilgi dışında başka bilgi araslanmamıştır.¹

3.2.2.Kumi Cossi Traoré (ö. 1915):

İsmi doğrudan sömürge karşıtı direnişle anılan âlimlerden biridir. Fransız hâkimiyetine karşı duruşunda kararlı olduğu için 1915 yılında şehit edilmiştir. Fransız sömürge politikalarının İslami kimliğin unsurlarını yok etmeye yönelik çabalarına karşı, Arapçanın eğitim ve dini ifade dili olarak kalmasını savunan seslerden biri olmuştur.²

3.2.3. Şeyh Fahrūn Ag el-Ensari (ö. 1916):

Kuzey Mali'deki Tuareglerin önde gelen âlimlerinden biridir. Çöl topluluklarında Arap dilinin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır; öğretim, davet faaliyetleri ve el yazmaları yazımıyla bu dili yaymıştır. Fransızlar tarafından 1916 yılında öldürülmesi, onun bu çevredeki etkinliğini ve saygın konumunu yansıtır. Aynı zamanda Arapçanın uzak bölgelerde ve göçebe kabileler arasında da varlık gösterdiğini ortaya koyar.

Şeyh Ahmed Kuntaar Sako (ö. 1934): Eğitsel ve dini katkılarıyla tanınmıştır. İşgal koşulları altında Arapça dilinin sürekliliğinin korunmasına katkı sağlayan âlimlerden biri olmuştur. Geleneksel medreselerde öğretim yaparak ve dinî ilimleri Arapça olarak aktararak, dinî ve dilsel miraslarına bağlı bir neslin yetişmesine yardımcı olmuştur.³

3.2.4. Şeyh Ahmed Hamah Allâh, Nioro, Mali (ö. 1362 H. / 1943 M.)

Afrika'daki en önde gelen İslâm liderlerinden biridir. H. 1882 civarında Mali'nin Kamba Sagu bölgesinde doğmuştur. Tam adı: Moritanya'nın doğusundaki Tişît şehrine

¹ Cissé, Fodiya "Muk'avameti Muhammed el-Emin Drame didde'l-ferensiyyin", *el-Muarrihu'l-Arabi*, 30/12 (1986), 373-375.

² Traore, Issa Baba, *Un heros: Koumi-Diossé plutôt la mort que la honte* (Bamako: Éditions Populaires du Mali, 1962), 1- 64.

³ Ebu Guneyma, "Tarihu Azzavâd ve vâkiuhâ meah devleti Mali", *Mecelleti 'l-ulumi 'l-islamiyye ve 'tatbikiyye*, 7/14 (2023), 151-162.

nisbetle eş-Şerîf Ahmed Hamah Allâh b. Muhammed b. Seyyidinâ Ömer et-Tîşîti'dir. Annesi ise Mali'den, Fûlânî kökenli Afrikalı Sayyide Âişe Diyâlû'dur. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve Arapça'ya hâkimdi; ayrıca Fûlânîce, Soninke ve Bambara gibi bazı Afrika dillerine de vâkıftı. Hamaâvîyye Sûfî Tarikatı'nın binlerce müridi onun talebesi olmuştur.

Çeşitli ilimlerde uzun bir geçmişi vardı; İslâmî ve Arap kültürünün yayılmasına katkıda bulunmuş ve ilim talebelerini irfan kaynağından feyiz almaya teşvik etmiştir. Bu topraklarda Fransız işgaline karşı duran din adamlarındandı. Fransızlar tarafından kaçırılmış ve H. 1943 yılında vefat edene kadar birkaç yıl hapsedilmiştir.¹

3.2.5. Şeyh Abdurrahman el-İfrîkî (ö. 1377 H. / 1957 M.)

Şeyh Abdurrahman, Mali'deki Nijer Nehri üzerinde bulunan bir adadaki Fafâ (FAFA) köyünde doğmuştur. (Allah'ın hikmetindendir ki, bu gence, Fransız ilçe sorumlusunun –Gao (GAO) ilçesi– dikkatini çekecek kadar hatırı sayılır bir zekâ bahşedilmiştir. Bu olay, sorumlunun köyünü (Fafâ) ziyaret ettiği ve tek yerel Kur'ân okuluna uğrayarak öğrencilerini kontrol ettiği, ellerindeki tahta defterlerde sömürgeciliğin çıkarlarına aykırı bir şey olup olmadığını incelediği ve küçük çocuklara kendi dilleri olan Songayca bazı sorular sorduğu gün yaşanmıştır. Gelen cevaplar onların farklı seviyelerini yansıtırken, sıra Abdurrahman'a geldiğinde, cevapları on iki yaşındaki bir çocuğun seviyesinin üzerindeydi... Bu durum, sorumlunun hayranlığını uyandırmıştı).

Bu durum, Abdurrahman'ın Gao şehrindeki modern okullara nakledilmesine vesile olmuş, burada Fransızca lise diplomasını alana kadar üstün başarıyla eğitimine devam etmiştir. Mezun olduğu okulda Fransızca öğretmeni olarak atanmış, üç yıl sonra ise Meteoroloji Dairesi'nde görevlendirilmiştir. Memuriyet hayatında ilerleyerek müdür yardımcılığı rütbesine kadar yükselmiştir. Daha sonra işgalci yetkililer kendisine Hac farızasını yerine getirmesi için seyahat izni vermiştir. Hacdan sonra, neredeyse hiç bilmediği şer'î ilimleri tahsil etmek için Mekke-i Mükerreme'de kalmaya karar vermiştir.

Mescid-i Haram'da dört yıllık bir eğitimden sonra ülkesine dönmek istemiş, ancak (Allah, onu bir otelde, seyahat fikrinden vazgeçen bir yolcuyla bir araya getirmeyi murat etmiş; Abdurrahman kendi dinî bilgisinin azlığını fark edince, eşyalarını toplayıp Medine-i Münevvere'ye yönelmiştir). Orada Dâru'l-Hadîs Medresesi'ne kaydolmuş,

¹ Muhammed Sâlim es-Sûfî, *eş-Şeyh Ahmed Hamah Allâh, el-Mukâvemetü ve'n-Nehcü'l-Ferîd* (Kahire, Matâbi'u'l-Kahire: 2016), s. 16; İlham Muhammed, *Cihâdü'l-Memâlikü'l-İslâmiyye fî Garb-i İfrîkiyâ Didde'l-İsti'mâri'l-Fransî (1850-1914 M.)* (Riyad: Dâru'l-Merîh li'n-Neşr, 1998), s. 131.

aynı zamanda Şeyh Alfâ Hâşim el-Fûlânî ve Harem-i Nebevî'nin diğer âlimleri gibi hocalardan ders almaya devam etmiştir. Dâru'l-Hadîs Medresesi'nden mezun olduğunda orada hoca olarak, Mescid-i Nebevî'de ise müderris olarak atanmıştır. Dünyanın her yerinden ilim talep eden öğrenciler kendisine gelmiş, Medine-i Münevvere'de vefat edene kadar tedris faaliyetini sürdürmüştür.

Ellerinde yetişen öğrenciler, İslâmî ve Arap kültürünün kendi ülkelerinde yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. En meşhur öğrencilerinden bazıları; Mescid-i Nebevî'de onun yerine tedris görevini üstlenen, Medine İslâm Üniversitesi Genel Sekreterliği ve Hadis Fakültesi Dekanlığı yapan merhum Şeyh Ömer b. Muhammed Fellâtâ; yine merhum Mescid-i Nebevî müderrislerinden Şeyh Hâmid Bekr ve Mescid-i Nebevî İmamı Şeyh Muhammed es-Sânî gibi zatlardır. Eserleri arasında *el-Envârü'r-Rahmâniyye fi'r-Reddi ale't-Ticâniyye* (Ticâniyye'ye Reddiyede Rahmanî Nurlar) adlı eseri bulunmaktadır.¹

3.3. Bağımsızlıktan Sonra Faaliyet Gösteren Bilim İnsanları, Yani; (1960 Dan Günümüze Kadar

3.3.1.Şeyh Harun Eb (ö. 1978):

İsmi sömürge sonrası dönemde öne çıkmıştır. İslami eğitimi yeniden canlandırmaya çalışmış, birçok eğitim kurumunun kurulmasına öncülük etmiş veya katkıda bulunmuştur. Arapçanın resmi ve gayriresmî eğitim sahnesine şöreti savunanlardan biri olmuştur. Eğitim ve yazarlık yoluyla Arap dünyasıyla iletişimi sürdüren şahsiyetlerden biri olarak kalmıştır.²

3.3.2.Şeyh Sa'd Ömer Tûre (ö. 1397 H. / 1997 M.)

O, Mali Cumhuriyeti'nin Ségou (SEGOU) şehrindeki Sebîlü'l-Felâh İslâmî Okulları'nın kurucusu Şeyh Sa'd Ömer Tûredir. Şeyh Sa'd, H. 1909 yılında Ségou şehrine yakın bir köyde doğmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'i babasından öğrenmiş, ardından Şeyh Muhammed el-Emîn Tiyyâm gibi ülkesinin âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Fransız okullarında dört yıl eğitim görmüş, Nahiv (gramer) ve Sarf (morfoloji) ilimlerini Şeyh Ahmed el-Medenî'den okumuştur. Saad, öğretmenliğin yanı sıra telif de önem

¹ İbrâhim Târhan, "el-İslâm ve'l-Luğatü'l-Arabiyye fi's-Sûdânî'l-Garbî ve'l-Evsat", *Mecelletü Ümmi Dûrmân*, sy. 2, 1968, s. 19. [2] Süleymân Mûsâ, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi Niceryâ* (Sokoto, Osman b. Fodio Üniversitesi, 2000), s. 31.

² Bah, Ömer. *Es-Sekâfetü'l-Arabiyyetü'l-islamiyye fi Garbi İfrijîya*. (Cidde: Daru'l-minhâd, 2015), 104.

vermiştir. Eserleri iki sınıftı: biri, okulla uyumlu olmayı amaçlayan eğitsel-müfredat; diğeri ise İslami öğretileri yayma arzusuyla dini meseleleri ele alan genel düşünsel eserlerdi. Arapça ve Fransızca dillerine olan bilgisi, yaklaşık yirmi basılı eser ve üç el yazması eser kaleme almasını sağlamıştır. Bunlar şunlardır:

1. *Aḥkām al-Şalāh wa al-Ṭahārah* (Arapça ve Fransızca)
2. *Aḥkām Şawm Ramaḍān ‘alā Madhhab al-Sādah al-Mālikiyyah* (Arapça ve Fransızca)
3. *Al-Islām wa Munkirūh* (Arapça ve Fransızca)
4. *Al-Tawḍīḥāt al-Basīṭah ‘alā al-Manẓūmah al-Bayqūniyyah* (Hadis ilminde)
5. *Al-Durūs al-Naḥwiyyah* (Üç cüz ve üç ciltte)
6. *Al-Şawā‘iq al-İlāhiyyah fī al-Radd ‘alā Tarahhāt al-Kanā’is al-Masīhiyyah*
7. *Al-Kanā’is al-Ḥāliyah Hal Hiya Masīhiyyah am Būdhīyyah?*
8. *Al-La’ālī wa al-Durar fī al-Ādāb wa al-Maḥāsin al-Ghurar* (Arapça ve Fransızca Nebevî Hadislerden seçmeler)
9. *Al-Mabādi’ al-Şarfiyyah* (İki cüz ve iki ciltte)
10. *Ḥimāyat Ṭalabat al-Madāris al-Islāmiyyah min Taḍlīl Rijāl al-Kanā’is al-Masīhiyyah* (Arapça ve Fransızca)
11. *Muḥammad wa Risālatuh* (Fransızca)

Bu eserler, Batı Afrika’daki çoğu medresede ders kitabı olarak okutulmakta ve talebeler arasında kabul görmektedir. Allah rahmet eylesin, H. 1997 yılının 1 Temmuz günü vefat etmiştir.¹

3.3.3.Şeyh Ömer Abibli (ö. 2001):

Gelenek ile yeniliği birleştiren çağdaş âlimlerden biridir. İslami okulların kurulmasında ve Arapça dilinde dini ilimlerin öğretilmesinde büyük katkılarda bulunmuştur. Toplum içinde dini rehberlik görevlerine aktif olarak katılmıştır. Onun ilmî çizgisi, Mali’de yaşamış büyük âlimlerin mirasını sürdürmekte ve Arapçayı modern çağda koruyup geliştirme çabalarını temsil etmektedir.

3.3.4.Şeyh Abdülvehhab Sal (ö. 2009):

Son dönemlerin önde gelen ilmi şahsiyetlerinden biridir. Arapça dilinde İslam kültürünün yayılmasına ders, hutbe ve yazılar aracılığıyla katkı sağlamıştır. Yeni

¹ Ali Yakûb, “Cuhûdü’l-Ulemâi’l-İfrîkiyye fî Neşri’s-Sekâfeti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye (Garb-i İfrîkiyâ Nemûzecen)”, *Mecelletü Kiraât İfrîkiyye*, sy. 3 (Aralık 2018), ss. 16-26.

nesilleri, Arapça ve dinî kökleriyle bağ kurmaya teşvik etmeye çalışmış; Arapça eğitimin birçok zorlukla karşı karşıya olduğu bir dönemde bu alanda önemli bir rol üstlenmiştir.¹

3.3.5.Şeyh Yakûb Dukure

O, H. 1946 yılı civarında Kayes (Kayes) şehrinde doğan Yakûb b. Bencûgû Dukûre'dir. Dükûrî kabilesi, Soninke kabilelerinin en şerefliilerindendir. Annesinin adı Kembî Sîbî olup, Moritanyalı Hasanîyye kabilesine mensuptur. Mali'de İslâm ve Arap kültürünün yayılmasına büyük katkıları olmuştur. Çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Yüz elliden fazla kitap ve risalesi bulunmaktadır; edebî alandaki en meşhur eserleri şunlardır:

- *ed-Dîvânü 'l-Cilhâvî*
- *Tıbbü 'l-Cünân fî 'l-Kasâidi 'l-Hisân*
- *Dîvânü 'l-Büstân*
- *Kitâbü 'l-Bâb fî 'l-Kirâe ve 'l-Kitâbe* (Okuma ve Yazma Kitabı)
- *et-Tedarrub alâ Kitâbeti 'r-Resâil* (Mektup Yazma Eğitimi)
- *Kitâbü 'l-Fukahât ve 'n-Nevâdir* (Fıkralar ve Nükteler Kitabı)
- *Medâihü Muhammediyye* (Muhammedî Övgüler)²

3.3.6.Şeyh İbrahim Ahmed Ömer el-Fulanî el-Malî el-Ezherî

İlmî lakabı "Ebû Mu'âz Ömer b. Muḥammad Şah el-İfrîkî el-Fulanî" olarak da bilinen Şeyh İbrahim Ahmed Ömer el-Fulanî, Batı Afrika ve Arap dünyasının dini ve kültürel sahnesindeki önde gelen şahsiyetlerden biridir. "Şeyh İbrahim el-Malî" adıyla geniş bir bilimsel şöhret kazanmıştır; zira Maliki fıkından Arap dili ve edebiyatı ilimlerine kadar birçok alanda sağlam bilgi ve eğitim katkıları bulunmaktadır.

Şeyh, Mali Cumhuriyeti'nde kültürel ve medeniyetsel derinliği olan bir kabilenin kucağında, köklü bir İslami çevrede yetişmiştir. Bu ortam, gençlerin İslami değerler ve geleneksel bilgilerle eğitilmesi ve yetiştirilmesine verdiği önemle öne çıkmıştır. Küçük yaşlardan itibaren ilim öğrenmeye belirgin bir eğilim göstermiş, ilmi yolculuğuna dört yaşını geçmeyen erken bir dönemde başlamıştır; bu da şer'î ve dilbilimsel ilimleri edinme konusundaki fitrî yatkınlığını ve güçlü içsel arzusunu yansıtmaktadır.

¹ Maïga, Mohamadou Aboubacar, Afrika Sahel Bölgesinde Arap Edebiyatının Öncülerinden Abdülvehhab Sall (1932-2009), *المؤتمر الدولي السادس للدراسات الإنسانية والاجتماعية والتنمية*, (pp. 2541-2556), Tunus, Tunus, (Nisan 2023).

² Ebû Bekir Dükûrî, *eş-Şeyh Yakûb Dükûrî Hayâtühû ve Sekâfetühû ve İbdâ'uhû* (Bamako: Mektebetü Dükûrî, 2015), ss. 1, 38.

Bilgi pınarından sürekli faydalanma arayışı çerçevesinde Şeyh İbrahim, Mısır Arap Cumhuriyeti'ne göç etmiş ve İslam dünyasının en köklü dini kurumlarından biri olan el-Ezher eş-Şerif'e katılmıştır. Burada İslam hukuku ve Maliki fıkıhı alanındaki çalışmalarına, ilimdeki derinlikleriyle çağın meselelerine açıklığı birleştiren önde gelen âlimler eşliğinde devam etmiştir. Arap dilinde dikkate değer bir üstünlük elde ederek, onu telaffuz, ifade ve üslup açısından yetenekli edip ve dilbilimciler arasında sınıflandırılmasını sağlayacak derecede ustalaşmıştır.

Şeyh hâlihazırda Kahire'nin merkezinde ilmî faaliyetlerini sürdürmekte olup, el-Ezher Cami'nin arkasında bulunan İmam el-Derdîr Camii'nde Maliki fıkıhı dersleri vermektedir. Bu konum, onun el-Ezher'in fikrî ve eğitsel mirasıyla doğrudan bağlantısını sembolik olarak göstermektedir. Şeyh, telif ve tedrisi birleştiren ansiklopedik âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir; kırk yaşını aşmadan kırk kitaba ulaşan eser sayısı, ilmî üretimindeki bolluğu ve fikrî ilgi alanlarının çeşitliliğini ifade eden bir başarıdır.

Tanınmış başlıca eserlerinden bazıları şunlardır:

- *Ġāyetu'l-Ereb fî Rihleti't-Taleb*: İlim arayışındaki deneyimini ve ilim merkezleri arasındaki seyahatlerini anlattığı bir kitaptır.
- *Tuhfetu'l-Ahbâb fî Şerhi Lâmiyyeti't-Tullâb*: Davranış ve ruhsal eğitime odaklanmıştır.
- *Manzûmetu'z-Zîneti ve'l-Cemâl*: Şeyh'in şiir ve nazımdaki ustalığını yansıtan edebi bir eserdir.
- *Kitâbu'l-Vedâ'*: Derin hissî ve ruhsal tefekkürlerini ortaya koyduğu bir kitaptır.

İlmî ve telif faaliyetlerinin yanı sıra Şeyh, Mali Cumhuriyeti'nde Osman b. Affan İslami Araştırmalar Merkezi'ni kurmuştur. Bu merkez, İslam ilimlerinin çeşitli alanlarında genç nesli çerçevelemeyi ve araştırmacılar yetiştirmeyi amaçlayan bir ilim feneri niteliğindedir. Merkez, dini ve kültürel bilincin güçlenmesine, yeni nesillerin medeniyet ve dini kökleriyle bağlantı kurmasına katkıda bulunmuştur.

Şeyh İbrahim Ahmed Ömer el-Fulanî, Afrika ve Arap dünyası başta olmak üzere bilimsel ve kültürel çevrelerde geniş bir popülariteye ve büyük bir saygıya sahiptir. Kendisi, ilmî yenilenmenin ve ilmi taahhüdün sembollerinden biri, Afrika'daki geleneksel İslam merkezleri ile Arap dünyasındaki ilim kurumları arasında bir medeniyet köprüsü olarak görülmektedir.

Bu bölümde zikrettiğimiz âlimler, Mali Cumhuriyeti'nde İslâm'ın yayılmasına ve Arap kültürünün güçlenmesine etkin ve sürekli katkıda bulunan yüzlerce âlim, davetçi ve düşünür arasında sadece birkaç örnek teşkil etmektedir. Bu âlimlerin rolü geçici veya

dar zaman dilimleriyle sınırlı kalmamış, aksine yüzyıllar boyunca sürmüş ve çeşitli ilmî ve davet alanlarını kapsamıştır. Bu durum, İslâm'ın ve Arap medeniyetinin bu topraklardaki derin köklerini, ayrıca âlimlerinin bölgesel ve küresel düzeydeki seçkin konumlarını ve yerlerini açıkça göstermektedir.

İslâm'ın Batı Afrika bölgesindeki varlığı hicrî ilk asırlardan itibaren başlamışsa da, büyük ilmî merkezlerin ortaya çıkışı ve eğitim, telif ve davet mesajını taşıyan etkili âlim tabakalarının oluşumu, özellikle Timbuktu, Cenne ve Kayes gibi bölgelerde ilmî şehirlerin gelişmesi ve Kur'ân okullarının ve kültür merkezlerinin canlanmasıyla birlikte, miladi on beşinci yüzyılda belirgin bir şekilde kristalleşmeye başlamıştır. O zamandan beri bu topraklara, ilmî ve dinî ıslah yolunu takip eden, içinden ve dışından, bilhassa Senegal, Gine, Nijer, Burkina Faso, Fildişi Sahili ve Moritanya gibi komşu ülkelerden ilim talebelerinin kiblesi haline gelen medreseler, camiler ve eğitim merkezleri kuran çok sayıda âlim gelmiştir.

Bu âlimler, asalet ile çağdaşlığı, İslâmî ilmî geleneklere bağlılık ile üslup ve içerikte yenilik ve yaratıcılığı bir araya getiren dengeli bir metotla öne çıkmışlardır. Onları, nahiv, fıkıh, hadis ve akide gibi geleneksel metinleri öğretirken, aynı zamanda güncel meselelere ve toplumun sorunlarına değinirken, insanlara din ve dünya işlerinde hikmetli ve sağlam bir üslupla rehberlik ederken görürüz. Sadece eğitim alanıyla da sınırlı kalmamışlar, telif ve tasnif alanında da katkı sağlamışlar, halen birçok İslâmî okul ve enstitüde okunan ve okutulan kitaplar, risaleler, şerhler ve fetvalarla dolu zengin bir ilmî miras bırakmışlardır.

Bu âlimlerin öne çıkan diğer bir özelliği ise, halkla ve onların dertleriyle olan sıkı bağları ve sosyal ile dinî çalışmalara doğrudan katılımlarıdır. Onlar camilerde imamlar, toplumlarda rehberler, insanlar arasında ıslah ediciler ve farklı sosyal bileşenler arasında karşılıklı hoşgörü, adalet ve saygı değerlerini pekiştirmeye çalışan kimseler olmuşlardır. Halkla olan güçlü varlıkları, toplumu düşünsel sapmalardan ve akidevi aşırılıklardan korumakta, farklı kültürel ve dilsel zorluklar karşısında İslâmî kimliği ve Arap kültürünü muhafaza etmede büyük rol oynamıştır.

Bu âlimlerin toplumun belirli bir tabakasıyla veya belirli bir coğrafi bölgeyle sınırlı kalmadıkları, aksine çabalarının ülkenin her yerine, kuzeyden güneye, doğudan batıya, şehirlerde ve köylerde eşit derecede yayıldığı dikkat çekmektedir. Buna, “mahâdir” olarak bilinen geleneksel eğitim halkalarının yaygınlığı da yardımcı olmuştur. Bu halkalar, açık üniversiteler gibi işlev görmüş, öğrencilerin yıllarca kaldığı, şer'î ve dil bilimlerini öğrendiği, icazet ve tedris derecesine ulaşana kadar bir aşamadan diğerine ilerlediği yerler olmuştur.

Bu âlimlerin birçoğunun temel eğitimlerini kendi ülkelerinde aldıktan sonra, İslâm dünyasının büyük ilmî merkezlerine, Mısır'daki el-Ezher'e, Tunus'taki Zeytûne Üniversitesi'ne, Fas'taki Karaviyyin'e, hatta Hicaz'a ve İslâm Doğu'suna yolculuk ettikleri, ardından ülkelerine nur meşaleleri taşıyarak, ilim yayarak, okullar kurarak, düşünceyi yenileyerek ve davet, terbiye ve eğitim alanlarına katılarak geri döndükleri de bilinen bir gerçektir.

Ayrıca, bu ilmî ve kültürel yayılımda ilmî ve ruhânî bağlar önemli bir rol oynamıştır. Mali'deki birçok âlim, Tijâniyye, Kadiriyye ve Şeyhiyye gibi terbiyevî ve ıslahî boyutu olan sûfî tarikatlara intisap etmiş, bu da onların gönüllerdeki etkilerini artırmış ve toplumda geniş kabul görmelerini sağlamıştır. Bu tarikatları sadece ruhsal arınma için değil, aynı zamanda eğitim ve Arap dilinin yayılması için de kullanmışlardır; zira sûfî halkaları, Arapça ve şer'î ilimlerin öğretimiyle birleşmiş, bu da Arap dilinin güçlenmesine ve insanlar arasındaki tabanın genişlemesine yardımcı olmuştur.

Bu âlimlerin öğrencilerinin, kendi başlarına âlim, mürebbi ve ıslah edici haline gelerek eğitim hareketinin ve ilmî etkinin nesiller boyu devam etmesini sağlayan büyük rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Komşu ülkelerden ve uzak bölgelerden öğrenciler, onların ilimlerinin derinliği, ahlaklarının yüceliği ve eğitimdeki samimiyetleri nedeniyle kendilerine yönelmişler, öyle ki Mali önemli bir bölgesel İslâmî eğitim merkezi haline gelmiştir. Bu öğrencilerin, ülkelerine döndükten sonra öğrendiklerini yaymada büyük bir rolleri olmuş, bu da Mali âlimlerinin kültürel ve dinî etkileşim dairesini genişletmiş ve onlara çeşitli ilmî çevrelerde saygı ve takdir kazandırmıştır.

Belirtmek gerekir ki, bu âlimlerin çoğu resmî kurumlarla veya siyasî sistemlerle bağlantılı değillerdi; hareketleri öz inisiyatiften, dinî sorumluluktan ve Allah'ın dini ile ilmin mesajına duyulan gayretten doğmuştu. Bu da onların bağımsızlıklarını ve halkın gözündeki güvenilirliklerini artırmıştır. Ayrıca levha, divit, cami ve ders halkası gibi basit ve mütevazı araçlar kullanmışlar, ancak bu araçlarla nesiller boyu âlimler, davetçiler ve mürebbiler yetiştirerek din, dil ve kültürü, batılılaşma, tahrifat ve ötekileştirme akımlarına karşı korumayı başarmışlardır.

Zamanın ilerlemesi ve nizami okulların ve üniversitelerin ortaya çıkmasıyla birlikte, Mali'deki âlimler bu gelişmelere ayak uydurmaktan geri kalmamış, aksine dinî ve medeni eğitimi bir araya getiren, İslâmî ilimlerin yanı sıra modern dilleri ve çağdaş bilgileri de öğreten çağdaş eğitim kurumlarının kuruluşuna katkıda bulunmuşlardır. Bu durum, İslâm'ın ve Arap kültürünün mesajını çağın gereksinimlerine uyarlamalarına ve gençlerden, kadınlardan, meslek sahiplerinden ve aydınlardan oluşan geniş toplum kesimleri üzerindeki etkilerini sürdürmelerine yardımcı olmuştur.

Sonuç olarak, bu bölümde bahsettiğimiz limler, ilim ve cömertlikle dolu uzun bir tarihin parlak bir sayfasını temsil eden seçkinlerdir. Onlar, İslm'ı yaymak, Arapça'yı öğretmek ve kimliği sağlamlaştırmak için ömürlerini feda eden salih erkeklerden oluşan uzun bir zincirin halkasıdır. Akıllarda, kalplerde ve tarihte silinmez bir iz bırakmışlardır. Onların hayatlarını korumak ve eserlerini tanıtmak, onlara karşı vefa borcumuzun, ilmin ve limlerin değerinin farkındalığımızın ve çağımızda karşılaştığı çok sayıda zorluk karşısında bu ümmetin kimliğini ve zgnliėini koruma konusundaki kültürel sorumluluğumuzun bir parçasıdır.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Afrika'daki İslâm kültürünün tarihinde önemli konulardan biri olan Afrikalı âlimlerin Arap dilini ve kültürünü yaymadaki rolüne ışık tutmaya yönelik bir girişimdir. Bu bağlamda, asırlar boyunca süregelen bu öncü rolün canlı bir örneği olarak özellikle Mali Cumhuriyeti âlimlerine odaklanılmıştır. Bu tezin kapsadığı üç bölüm aracılığıyla, İslâm'ın genel olarak Batı Afrika bölgesine ve özelde Mali'ye giriş seyrine ve bununla birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'in ve İslâm'ın himayesinde ortaya çıkan diğer tüm şer'î ve edebî ilimlerin taşıyıcısı olarak Arap dilinin kademeli yayılışına dair ilmî ve analitik bir sunum yapmaya çalıştık.

Çalışmamda, İslâm'ın Mali'ye girişinin sadece dinî bir geçiş olmaktan öte, kapsamlı bir medeniyet atılımını temsil ettiğini, zira bu durumdan geniş bir ilmî ve kültürel hareketin doğduğunu ve bu hareketin yönlendirilmesinde ve kök salmasında ülke âlimlerinin en büyük rolü oynadığını ortaya koyduk. Zira onlar geleneksel medreseler kurmuşlar, camilerde ilmî halkalar düzenlemişler, yüzlerce ilim talebesinin mezun olduğu eğitim merkezleri inşa etmişler ve aynı zamanda din, dil ve toplum meselelerini ele alan çok sayıda kitap ve risale telif etmişlerdir. Bu durum, bu âlimlerin fikrî üretimlerinin canlılığını, ilmî köklülüklerini ve ihtisas alanlarının çeşitliliğini göstermektedir.

Tezin birinci bölümünde, İslâm'ın Batı Afrika'ya girişinin tarihsel başlangıçlarını ele aldık ve bunun askerî fetihler yoluyla değil, ticaret yolları, ilmî göçler ve tasavvufî bağlar aracılığıyla nasıl gerçekleştiğini açıkladım. Çalışma, İslâm ile Afrika çevresi arasındaki etkileşimin barışçıl ve kademeli olduğunu, yeni dinin, akaidî ve ibadî özünü yitirmeden yerel örf ve âdetlere uyum sağladığını, hatta tam tersine, insanların onda ruhsal bir sığınak ve bütünleşik bir ahlakî ve sosyal sistem bulduklarını göstermiştir. İslâm'ın Arap diliyle olan bağlantısının, bu dilin yayılmasında merkezi bir rolü olmuştur; zira Arapça öğrenmek, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için bir zorunluluk ve şer'î ilimler dünyasına girmenin bir anahtarı haline gelmiştir.

İkinci bölümü ise, Mali'de Arap kültürünün yayılmasına yardımcı olan önemli faktörleri ele almaya ayırdım. Bunlar arasında Kur'ân-ı Kerîm ve Şerif Peygamber Hadisleri'yle temsil edilen dinî faktör, medreseler, kuttâblar ve mahâdır (geleneksel Kur'ân okulları) aracılığıyla eğitim faktörü ve eğitim ile ruhsal terbiyede önemli bir rol oynayan tasavvufî faktör sayılmıştır. Ayrıca siyasi faktöre de değinilmiştir; zira bazı yerel krallıklar ve emirlikler, Arapçayı yazışmalarda ve belgelerde resmî dil olarak benimsemiş, hatta o döneme ait taş kitabelerde ve eski sikkelerde Arapça metinler

bulunmuştur. Ticaret faktörünün İslâm dünyasıyla iletişime olan önemi de belirtilmiş, zira bu durum kitapların ve âlimlerin bölgeye gelmesine ve Arap-İslâm etkisinin yayılmasına katkı sağlamıştır.

Üçüncü bölümde ise, Mali âlimlerinin İslâm'ı ve Arap dilini yaymadaki rolünü biraz daha detaylı ele aldım; ilmî, terbiyevî ve davet alanındaki çabalarıyla tanınan bazı önde gelen şahsiyetlere odaklandık. Bu sunum aracılığıyla, bu âlimlerin sadece bilginin aktarıcıları olmakla kalmayıp, aynı zamanda yaratıcı ve yenilikçi oldukları, dinî ilimlerle yerel gerçekliğin gerekliliklerini uzlaştırabildikleri ve böylece ilim ve davet için özgün bir Afrika modeli oluşturdıkları ortaya çıkmıştır. Katkıları bolluk, çeşitlilik ve insanlarla yakın temasla öne çıkmış, bu da onların toplumlarında saygın bir konuma ve ülkelerinin sınırları dışındaki ilmî çevrelerde geniş çaplı bir saygıya sahip olmalarını sağlamıştır.

Bu çalışma, en belirginleri aşağıda özetlenebilecek bir dizi önemli sonuca ulaşmıştır:

Mali âlimlerinin İslâm'ı ve Arapçayı yaymada, H. XV. yüzyıldan günümüze kadar, gerek kuttâblarda, medreselerde ve ilmî halkalarda eğitim ve öğretim yoluyla, gerekse telif, tasnif ve fetva verme yoluyla gösterdikleri tarihsel öncülük.

Resmî ve geleneksel eğitimin bütünleşmesi; âlimler, telkin, şifahi aktarım ve ezberlemeye dayalı geleneksel eğitim yöntemlerini korurken, aynı zamanda özgünlüğü ve çağdaşlığı birleştiren modern eğitim kurumları kurmaya çalışmışlar ve Arap dilinin korunmasına ve öğretim yöntemlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır.

Mali âlimlerinin etkisinin ülke sınırları dışına yayılması; komşu ülkelerden ve uzak bölgelerden ilim talebeleri, onların ilimlerinden faydalanmak için kendilerine yönelmiş, bu öğrenciler de ülkelerine döndüklerinde öğrendiklerini yaymışlardır. Bu durum, âlimlerin İslâm dünyasının farklı bölgeleri arasında gerçek birer ilmî ve kültürel iletişim köprüsü olduklarını göstermektedir.

Mali âlimlerinin fıkıh, tefsir, hadis, nahiv, aruz, belâgat ve tasavvuf gibi çeşitli ilim dallarındaki ilmî üretimlerinin zenginliği; bu durum onların mirasını tahkike, neşre ve derinlemesine akademik çalışmaya değer kılmaktadır.

Bu âlimlerin mirasına çağdaş ilginin zayıf olması; gerek Afrika ülkelerinin kendileri düzeyinde, gerekse Afrika dışındaki ilmî kurumlar düzeyinde, zira onların çabaları çoğu zaman el yazmalarında hapsolmuş veya unutulmaya yüz tutmuş, sadece birkaç tanınmış isim dışında.

Yukarıda sunulanlara dayanarak, bu çalışma, bilhassa Mali'de olmak üzere Sahraaltı Afrika âlimlerinin mirasları üzerinde daha fazla uzmanlaşmış ilmî çalışmalara olan acil ihtiyacı teyit etmektedir. Bu çalışmalar, el yazmalarının toplanması, tahkiki,

tercümesi, içeriklerinin incelenmesi, sahiplerinin biyografilerinin belgelenmesi ve medeniyet katkılarının tanıtılması yoluyla gerçekleştirilmelidir. Zira bu tezde bahsettiğimiz âlimler, ilmî, dilsel ve davetî cömertliğin uçsuz bucaksız denizinde sadece bir damla, bol bir kaynaktan sadece bir damla misalidir. Bu miras iyi değerlendirildiği takdirde, Arap ve İslâm kütüphanesini zenginleştirecek ve Afrika tarihinin derinliklerine kök salmış fikrî ve ruhânî bir tecrübeye itibarını yeniden kazandıracaktır.

Buradan hareketle, bu tezin, Afrikalı âlimlerin rolüne yeniden itibar kazandıracak ve çağdaş nesilleri ilmî, dilsel ve dinî miraslarıyla yeniden bağlamaya katkı sağlayacak uzun vadeli akademik bir projenin ilk tohumu veya öncü bir adımı olmasını umuyoruz.

Sonuç olarak, Mali âlimleri ve onların Arap dilini ve kültürünü yaymadaki katkılarından bahsetmek bu sayfalarla bitmez; aksine, daha fazla araştırmayı hak eden, çok boyutlu ve yenilenen bir konudur. Bu mirasın korunması, öne çıkarılması ve ümmetin çağdaş meselelerine hizmet etmek üzere eğitim, kültürel iletişim ve İslâm medeniyet kimliğinin güçlendirilmesi alanlarında etkinleştirilmesi için üniversiteler, araştırma merkezleri ve yayınevleri arasında ortak kurumsal bir çaba gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulhalîm, R. M. (1996). *el-Muslimûn fî İfrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*. Kâhire: Sefîr.
- Abdurrazzak, A. (2006). *İntişarü'l-İslâmî fî Garbî İfrîkiyâ*. Mısır: Daru'l-Fikri'l-Arabî.
- Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî. (2000). *Kifâyetü'l-Muhtâc li-Ma'rifeti men leyse fî'd-Dîbâc* (thk. Muhammed Matî'). Fas: Menşûrâtü Vizâreti'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî. (2000). *Neylû'l-İbtihâc bi-Tatrîzi'd-Dîbâc* (thk. Abdülhamîd Abdullah). Trablus: Dâru'l-Kâtib.
- Arnold, T. (1971). *ed-Da'vetu ilâ'l-İslâmiyye* (H. İ. Hasan, 'A. 'Âbidîn ve İ. en-Nehrâvî, Çev.). Kâhire: Mektebu'n-Nahdati'l-Mısriyye.
- Bah, Ö. (2015). *es-Sekâfetü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmiyye fî Garbî İfrîkiyâ*. Cidde: Dâru'l-Minhâd.
- Bâre, O. B. (2000). *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-Garbî'l-İfrîkî*. Kâhire: Dâru'l-Emîn.
- Bâzîne, A. S. (2010). *İntişâru'l-İslâm fî Afrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*. Misratah, Libya: 7 Ekim Üniversitesi.
- Bossard, L. (2009). *Regional Atlas on West Africa*. Paris: OECD Publications.
- Cissé, F. (1986). Muk'avameti Muhammed el-Emin Drame didde'l-Ferensiyyîn. *el-Mu'arrifü'l-'Arabî*, 30(12), 373-375.
- Dendeş, İ. A. (1988). *Devru'l-Murâbitîn fî Neşri'l-İslâm fî Garbî İfrîkiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Dükûrî, E. B. (2015). *eş-Şeyh Yakûb Dükûrî Hayâtühû ve Sekâfetühû ve İbdâ'uhû*. Bamako: Mektebetü Dükûrî.
- Ebu Guneyma. (2023). Tarihu Azzavâd ve vâki'uhâ mea devleti Mali. *Mecelleti'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye ve't-Tatbîkiyye*, 7(14), 151-162.
- El-Abkarî, M. E. A. (2006, 26-27 Kasım). *Neş'et el-Memâlik ve'd-Duveylât el-İslâmiyye*. Uluslararası Afrika Üniversitesi, Uluslararası Kongresi – Afrika'da İslâm (Sayı 7, s. 433), Hartum, Sudan.
- El-Âid, A. (1984). el-Bahs fî'l-'Alâkât Beyne'l-Lugati'l-'Arabiyye ve'l-Lugâti'l-İfrîkiyye – Vâki'uh ve Âfâkuh. *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî*, 23.
- El-Atîk b. Sa'duddîn. (2014). *el-Cevheru's-Semîn fî Ahbâri Saharâi'l-Mülessimîn ve men Yucâviruhum mine's-Sûdâniyyîn*. Mali: Mektebetü Medri'l-Hurra.

- El-Bekrî. (1857). *el-Mugrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib*. Alger: Imprimerie du Gouvernement.
- El-Bertelî, et-Tâlib Muhammed b. Ebîbekir. (1981). *Fethü's-Şekûr fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi't-Tekrûr* (thk. Muhammed İbrâhîm el-Kettânî). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- El-Bertellî, M. b. Ebî Bekr. (1981). *Fethu's-Şukûr li-Ma'rifeti A'yâni Ehli't-Tekrûr* (thk. Muhammed İbrahim el-Kettânî ve Muhammed Haccî). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- El-Ervânî, A. B. (2001). *es-Sa'âdetü'l-Ebediyye fî't-Ta'rîf bi-Ulemâi Timbuktu el-Behiyye*. Libya: Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye el-Âlemiyye.
- El-Kâdî, M. M. (1999). *'Ukbe b. Nâfi' el-Fihri Fâtihu İfrîkiyye*. Kâhire: Dâru't-Tibâ'a ve'n-Neşri'l-İslâmiyye.
- El-Müneccid, S. (1982). *Memleketü Mali 'inde'l-Cuğrâfiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd.
- El-Ubeydi, A. R. (1990). *Vesâil intişaru'l-İslâmî fî İfrîkiyâ*. Daru'l Mektebetü'l-İslâmiyye, 6, 5.
- En-Nahvî, el-Halîl. (1987). *Bilâdu Ğinkit – el-Menâra ve'r-Ribât*. Tunus: Mektebetü'l-Muntadâ el-İslâmî.
- Es-Sa'dî, A. (2012). *Târîhu's-Sûdân* (thk. Hamahullah Velid es-Sâlim). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Es-Sûfî, M. S. (2016). *eş-Şeyh Ahmed Hamah Allâh: el-Mukâvemetü ve'n-Nehcü'l-Ferîd*. Kahire: Matâbi'u'l-Kahire.
- Et-Teknî, A. Bel'araf. (2000). *İzâletü's-Şekki ve'r-Raybi ve't-Tefrît fî Zikri'l-Müellifîn min Ehli't-Tekrûr ve's-Sahrâ' ve Ehli Şinkît* (thk. el-Hâdî Mebrûk ed-Dâlî). Trablus: Merkez Cihâdî'l-Lîbiyyîn.
- Gâkir, M. (2000). *et-Târîhu'l-İslâmî – Garbî İfrîkiyâ*. el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Gouilly, A. (1952). *L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française*. Paris: Éditions Larose.
- Gurâb, S. (1989). *Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî*. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Herîdî, F. A. (2008). *Târîh İfrîkiyâ'l-Hadîs ve'l-Mu'âsır*. İskenderiyye: Dâru'l-İlmi ve'l-İmân.

- İbn Fazlullah el-Ömerî. (2010). *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr* (thk. Kâmil Selman el-Cubûrî). Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Haldûn, A. b. Muhammed. (1988). *el-İber Dîvânu'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî's-Şa'ni'l-Ekber* (thk. Halîl Şahhâde). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İlham Muhammed. (1998). *Cihâdü'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garb-i İfrîkiyâ Didde'l-İsti'mâri'l-Fransî (1850-1914 M.)*. Riyad: Dâru'l-Merîh li'n-Neşr.
- Kaddâh, N. (1960). *Afrîkiyyetü'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*. Dimaşk: Mektebetu Atlas.
- Kavas, A. (2003). *Mali*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: İSAM Yayıncılık.
- Maiga, A. M. (2011). *el-Hareketü'l-Fıkhiyye ve Ricâlühâ fî Bilâdi's-Sûdânî'l-Garbî mine'l-Karnî's-Sâmin ile'l-Karnî's-Sâlisi Aşere el-Hicrî*. Fas: Menşûrâtü Vizâreti'l-Evkâf.
- Maiga, M. A. (2023, Nisan). Afrika Sahel Bölgesinde Arap Edebiyatının Öncülerinden Abdülvehhab Sall (1932-2009). *المؤتمر الدولي السادس للدراسات الإنسانية والاجتماعية والتنمية*, içinde (ss. 2541-2556). Tunus, Tunus.
- Maiga, M. A. (2024). *Arabic poetry in Timbuktu during the 19th and 20th centuries: A model study*. Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 7(3), 399-416. <https://doi.org/10.37999/udekad.1482942>
- Marti, P. (1985). *Kuntetu's-Şarkıyyûn min 'Arab Mâlî ve'n-Nîcer*. Dimaşk: Matba'at Zeyd b. Sâbit.
- Mûsâ, S. (2000). *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî Nîceryâ*. Sokoto: Osman b. Fodio Üniversitesi.
- Özkuyumcu, N. (2012). *Ukbe b. Nâfi'*. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sillâ, A. M. (1406). *el-Muslimûn fî's-Senegâl: Me'âlimu'l-Hâdır ve Âfâku'l-Mustakbel*. Katar: Kitâbu'l-Umme.
- Sise, E. S. (2010). *Müşkilât Menhec et-Ta'lîm el-İslâmî en-Nizâmî fî Mali (2003-2007 m.)*. Doktora tezi, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartum.
- Târhan, İ. (1968). *el-İslâm ve'l-Lugatü'l-'Arabiyye fî's-Sûdânî'l-Garbî ve'l-Evsat*. *Mecelletü Ümmi Dûrmân*, 2, 19.
- Traoré, I. B. (1962). *Un héros: Koumi-Diossé: plutôt la mort que la honte*. Bamako: Éditions Populaires du Mali.

- Traoré, O. S. (2000). *Ved'iyetü'l-Medâris el-İslâmiyye fî Cumhûriyyetü Mali (Analitik çalışma)*. Bamako.
- Ya'kub. (2015, Nisan–Haziran). el-Fullâniyyûn (eş-Şa'bu ve'l-Luga). *Mecelletu Kırâât İfrîkîyye*, 24, 16-25.
- Yakûb, A. (2018, Aralık). Cuhûdü'l-Ulemâi'l-İfrîkîyye fî Neşri's-Sekâfeti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye (Garb-i İfrîkîyâ Nemûzecen). *Mecelletü Kırâât İfrîkîyye*, 3, 16-26.

ÖZGEÇMİŞ

Hamidou Gary, Mali doğumlu olup yükseköğrenimini Türkiye'de tamamlamıştır. Lisans eğitimini Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamlayan Gary, yüksek lisansını ise Gümüşhane Üniversitesi'nde sürdürmüştür. Arapça, Türkçe, Fransızca ve Afrika'daki yerel diller olmak üzere birçok dili akıcı şekilde konuşabilmektedir. İslam ilimleri, kültürel çalışmalar ve çok dilli iletişim alanlarına ilgisiyle dikkat çeken Gary, akademik gelişimini bu doğrultuda şekillendirmiştir.

Eğitimi süresince çeşitli bilimsel faaliyetlerde bulunmuş, staj ve proje çalışmalarıyla kendini geliştirmeye devam etmiştir. Henüz resmi bir kurumda uzun süreli çalışma deneyimi bulunmamakla birlikte, farklı kurumlarla iş birlikleri ve saha çalışmaları yürütmüştür. Bilimsel ve sosyal çalışmalara açık olan Hamidou Gary, iletişimde güçlü, kültürlerarası anlayışı yüksek ve akademik çalışmalara yatkın bir profildir.